

کھوج پراگا

سلیکہ

شمارہ: 4

جولائی - دسمبر 2019ء

گورنمنٹ کالج
یونیورسٹی پشاور

سلیکیہ

شماره : 4

جولائی - دسمبر 2019ء

کھوج پراگا

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 04، جولائی۔ دسمبر 2019ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگ سُلکھ شائع کیتا ہے،
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سھے حق راکھویں۔

ایں کھوج پراگے دے کسے وی حصے ٹوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیزائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پتر لئی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مئل: 400 روپے

Email: sulaikh@gcu.edu.pk, chairperson.punjabi@gcu.edu.pk

مدیر
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلس ادارت

- (1) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
 - (2) ڈاکٹر شبنم اسحاق
 - (3) جناب کلیان سنگھ کلیان
 - (4) جناب واصف لطیف
- اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
لیکچرر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
 - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
 - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
 - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
 - (5) جناب مظہر ترمذی
 - (6) جناب قاضی جاوید
 - (7) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
 - (8) ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
 - (9) ڈاکٹر مرزا معین الدین
 - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بیری مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت
شعبہ انگریزی، گورنمنٹ دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے
ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور
93- پی آئی اے سوسائٹی، لاہور
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1 مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
 - 2 مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
 - 3 مقالہ ان پیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاون۔
 - 3 مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
 - 4 حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہون۔
- مرتب دا حوالہ:
- وارث شاہ، ہیرسید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔
- لکھاری دا حوالہ:
- محمد آصف خاں، مک سک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔
- مضموناں دی چون:
- پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔
- رسالے دا حوالہ:
- عین الحق فرید کوٹی، ”سینیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔
- دوجی واری مختصر حوالہ:
- محمد آصف خاں، 85۔
- 5 برقی سوسے (Online Source)
- ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔
- ڈاکٹر ہر شندر کور، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichaar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

سارنہ

7	مدیر	منکھ و چار
9	ڈاکٹر مرزا معین الدین	کافی ٹھاٹھ تے راگ
21	ڈاکٹر محمد سلیم	ذاکراں دیاں مجلساں وچ پنجابی نثر
46	ڈاکٹر فیاض حسین	محمد آصف خاں: جیون تے لکھتاں
60	اکبر علی غازی	پنجابی ادب وچ حمدیہ شعری مجموعیاں دی روایت
71		انڈیکس

مکھ و چار

پنجابی ادب دے بھرے بھنڈار تُوں کھوجنا، وچارنا تے اجوکیاں لوڑاں موجب اوہدی نوں ویاکھیا تُوں پڑھن ہاراں موہرے لیاونا ”سلیکھ“ دا ہمیش مڈا رہیا ہے۔ ایہدی ہزاراں ورھیاں دی ریت وچ کئی اچھے اعلیٰ خزانے ہن کہ جیہناں دا ابے تیکر پورا تعارف وی نہیں ہويا۔ ایہدا کارن ایہہ ہے کہ انگریزی راج سے پنجابی تُوں تعلیمی نظام وچوں باہر کڈھ دتا گیا تے کالجیاں یونیورسٹیاں دے باڈاں تُوں اوہا سوچھ وارے کھادی، جیہڑی کالونی گیراں دی متھی ہوئی سی۔ سٹا ایہہ نکلیا کہ نوں رنگ ڈھنگ نال پنجابی تُوں پڑھن دی پرت نہ پے سکی۔ ایس سے سکھ لکھاریاں اپنا سیر پایا، پر 1947ء وچ اوہ بھارت تڑ گئے تے اوہناں دیاں نویاں پڑھیاں فارسی لپی توں دُور ہوندیاں گئیاں۔ گورمکھی دا لٹریچر پاکستان واسیاں واسطے اوپرا ہوندا گیا۔ انج پنجابی تُوں پڑھن پرکھن تے جانچن دی کوئی شاندار روایت نہ بن سکی۔

ایہناں تھوڑاں تُوں مکھ رکھدیاں ایس پنجابی کھوجیاں تُوں اڈواڈ موضوعاں بارے کھوج لئی ونگاردے رہندے آں۔ ایس شمارے وچ پنجابی دی موہرلی صنف ”کافی ٹھاٹھ تے راگ“ بارے جانکاری دتی گئی ہے کہ ایس صنف دا سرا جے موسیقی نال میل کھاندا ہے تے پھیر ایہہ کیویں ادب دا حصہ بنی۔ موسیقی تے ادب دے ایس دوئے سانگے تُوں ایس دو جیاں لوک تے کلاسیکی صنفاں وچ وی ویکھ سکدے آں۔ سانجھ کر بلا اسلامی تاریخ دا اجیہا واقعہ ہے کہ جیہنے مسلماناں دیاں نسلاں نوں وی ہلا کے رکھ دتا ہے۔ ایہدے بارے شعر و ادب دے بے انت خزانے ملدے ہن۔ پنجابی دا شعری خزانہ ایس موضوع نال بھریا پیا ہے، پر نثر ول گھٹ دھیان دتا گیا ہے۔ ایس موضوع بارے ”ذاکراں دیاں مجلساں وچ پنجابی نثر“ شامل کیتا گیا ہے۔ انج تاں پنجابی دا اک وڈا موضوع رب دا جس ہے، پر ہُن حمدیہ شاعری دے دکھرے مجموعے وی چھپن لگ پئے نیں۔ ایس بارے چانن پاون لئی

”پنجابی ادب وچ حمدیہ شعری مجموعیاں دی روایت“ ہے۔ ایہناں موضوعاں دے نال نال نویں ادب بارے وی کھوج بھرے لیکھ شامل کیتے گئے نیں۔ ”محمد آصف خاں: جیون تے لکھتاں“ وچ اوہناں دے اُچھے کماں دا تعارف کروایا گیا ہے۔

”سُلکھ“ دا ہتھلا شماره موضوعاں دی رنگارنگی نال تہاڈے ہتھاں وچ ہے۔ تہاڈے سچاویاں تے سیر نال ای ایہدا دائرہ وسیع ہوسکدا ہے۔

کافی ٹھاٹھ تے راگ

Abstract:

The genre of Kafi in the linguistic and folk repertoire of Indus Valley, has been a popular and common product of poetry and music. Just as poetry is interpreted distinctly with respect to its subject, style and form, similarly musical varieties also do exist in corresponding equivalently. This genre has been evolving in the history and culture of Indus valley over eateries, however the first documented description of Raaga Kafi is attributed to Aieen-e-Akbari. Abul Fazal calls Birbal as master of this Raaga. Sindhi scholars claims the ownership of the origin of this Raaga, but they lack historical references in support.

اپنی سوچ نوں دو جیاں تائیں اپڑاؤن لئی لفظاں دی لوڑ ہوندی ہے۔ سوچ نوں مربوط شکل دیوں کیے بہیت دی لوڑ ہوندی ہے۔ ایہناں ہسیتیاں نوں بہتر تے موضوع دے لحاظ نال نثر تے نظم وچ مختلف ناں دتے جاندے ہیں، ایہہ اصناف اکھواندیاں ہین۔ ایہہ ناں صرف بہتر دی سیہان لئی ای نہیں ہوندے، سگوں ایس توں شاعر دے تخیل تے موضوع دا وی تھوہ لگ ویندا ہے۔ جیس طرح نثر تے نظم دی سیہان لئی اصناف ورتیاں جاندیاں ہین، ایسے طرح موسیقی وچ سُراں راہیں تخیل دا اظہار ہوندا ہے۔ ایہناں سُراں نوں بہتر دے لحاظ نال چودھان سانچیاں (ہسیتیاں) وچ ونڈیا جاندے ہے۔ ایہہ چودھان سانچے اصناف موسیقی اکھواندے ہین۔ ایہہ اصناف مردیاں وی رہندیاں ہین تے نویں سرے توں پیدا وی ہوندیاں رہندیاں ہین۔ او سے طرح جیویں ادب وچ نویں تجربیاں راہیں نویاں صنفاں شامل ہوندیاں رہندیاں ہین۔ موسیقی دیاں چودھان صنفاں دے ناں ایہہ ہین۔ دھرپد، سادھرا، خیال، ترانا، ٹپا، ٹھمری، ہوری، کافی، چترنگ، تروٹ، دادرا، غزل، گیت تے قوالی۔ ایہہ ونڈاں سُراں دی ادائیگی تے خیال توں ہوند وچ آئیاں ہین۔ گاؤن والے شاعری دے موضوعاں دے مطابق موسیقی دیاں ایہناں ونڈاں وچوں گائیگی دے سُراں تے ٹھاٹھ راگ دا چون کر دے ہین۔ جیوں: دھرپد وچ بہتے کر کے حمد ثنائے جستاں گائیاں جاندیاں ہین۔ ’قوالی‘ امیر خسرو دی ایجاد منی جاندی ہے، ایس وچ عموماً صوفیانہ

شاعری گائی جاندی ہے 'کافی' وچ وی صوفیانہ کلام ای گایا جاندا اے۔ اِنج شاعری دے موضوعاں دی مناسبت نال موسیقی دیاں صنفاں نوں گائیکی لئی ورتیا جاندا ہے۔

ہندوستان وچ موسیقی پرانے ویلے توں لگی آوندی ہے۔ لوک گیت گائے جانداں سن تے گائے جانداں ہن۔ ویداں گائیاں جاندیاں سن، اپنشد گائے جانداں سن، دیوی دیوتاواں دی تعریف وچ لکھیاں نظماں گائیاں جاندیاں سن، پر ہندوستان دی ایہہ موسیقی اک خاص رکھ رکھاؤ وچ موجود سی۔ جدوں مسلمان ایس خطے وچ آئے تے اپنے نال دو بے فنون دے نال نال موسیقی دی کلا تے موسیقی دے آلات وی لے کے آئے۔ اوہناں اپنی موسیقی نوں ایہتھوں دی موسیقی نال رلا کے تجربے کیتے، موسیقی نوں اک مخصوص دائرے وچوں کڈھ کے لوکائی تیک کھلار دتا۔ ایہتھوں دے مسلمان حاکماں ایس فن دی ڈھیر سیوا کیتی تے ایسے نوں ٹیسی اتے اپڑا دتا۔ مسلمان حاکماں دے نال اتھے صوفی تے درویش وی آئے۔ ایہہ صوفی تے درویش موسیقی دے دلدادہ سن۔ بہت سارے تے ایس فن اُتے آپ مہارت رکھدے سن۔ موسیقی دیاں بہت ساریاں صنفاں ایہناں صوفی بزرگاں دی ای دین ہے۔

بہاء الدین زکریا ملتانی دا شمار سرکڈھویں سہروردی بزرگاں وچ ہوندا ہے۔ ہندوستان وچ آپ ایسے سلسلے دے آگو ہن۔ آپ دے بارے مشہور ہے پئی علم موسیقی دے ڈھیر جانوسن۔ فقیر اللہ نے اپنی کاب "راگ درپن" وچ اوہناں نوں موسیقاراں دی فہرست وچ رکھیا ہے۔ (1) آپ نے کئی راگ راگنیاں ایجاد کیتیاں، جیہناں وچوں مالسری، ملتانی دھنا سری بہت مشہور ہن۔ (2) ملتانی راگنی بارے آکھیا جاندا ہے پئی ایہہ کافی راگ دی قسم ہے۔ "مرآة آفتاب نما" وچ عبدالرحمن شاہ نواز لکھدے ہن:

”مختصرات بہاء الدین زکریا قدس سرہ، دو راگنی است ایشان در ٹوڈی
مالسری را و دھنا سری راضم نمودہ ملتانی دھنا سری نامیدہ اند و این
مرغوب طبع حضرت خواجہ قطب الدین قدس سرہ بود و دویم پوریا رادر
دھنا سری افزودہ مسمی بہ پوریا دھنا سری فرمودہ اند۔“ (3)

حضرت قطب الدین بختیار کاکی ہوراں دی وفات حالتِ سماع وچ ہوئی۔ (4) حضرت بابا فرید الدین گنج شکر تے آپ دے دوویں صاحبزادے سماع دا شوق رکھدے سن۔ (5) حضرت امیر خسرو جیہڑے نظام الدین اولیاء دے خاص مرید سن، موسیقی وچ بڑی مہارت رکھدے سن "توالی" تے "کافی" دی ایجاد ایہناں دے ناویں لائی جاندی ہے۔ (6) حضرت محمد گیسو دراز ہوراں دا آکھنا ہے: "فتح کارمن بیشتر در تلاوت و سماع بود" (7)۔ مخدوم اشرف جہانگیر سمنانی

”لطائف اشرفی“ وچ لکھدے ہین:

”حضرت قدوہ کبریٰ فرمودند حالتے کہ عارف رادر سماع دست دہد و وقتیکہ سالک را در استماع نصیب گرد و از صد چلہ حاصل نہ شود و از ریاضیات شدید واصل نہ بود..... پس البتہ سماع حرکت دہندہ دلہاست بسوئے دانندہ غیبہا بے چارہ عاشق دست و پا بریدہ جرعد از جام محبت چشیدہ خلعت حصول کشیدہ بہ دوائت حصول رسیدہ می گوید کہ صوفیہ از نعمات طیبات ارواح بقرب یار مقرب می گرد و داز استماع نعمات زاکیات اشباح را حضوری میسر می باشد۔“ (8)

حضرت بندہ نواز گیسو دراز دا آ کھنا ہے کہ میں دو شیواں وچ حق نوں ویکھیا:

”وصول حق در چیز ہائے بسیار جستم بغیر از سماع نعمات و مناظرہ صورتہائے زیبا نیافتم۔ مارا ایت شیا الا ورایت اللہ فیہ..... ندیدیم چیزے را مگر در حالیکہ دیدم خدا را یعنی صفتِ خدا را در امر کہ جبل متین ست محکم گرفت۔“ (9)

حضرت امام ربانی دا آ کھنا ہے:

”سماع و وجد جماعہ را نافع است کہ بتقلب احوال متصف اند۔ قسمے از منتہیاں اند باوجود استمرار وقت ایشان را نیز نافع است و باوجود برودت میل عروج دارند۔ دریں صورت سماع ایشان را سود نافع است و باوجود برودت میل عروج دارند۔ دریں صورت سماع ایشان را سود مند است و حرارت بخش ہر زماں بہمد سماع ایشان را عروج بمنازل قرب میسر شود۔“ (10)

صوفیاں دے وچاراں توں ایہہ بات نتر کے سامنے آوندی ہے باطن دی صفائی تے روحانی فیض پاؤن کان صوفیا موسیقی تے راگ نوں اہم جاندے سن تے بہت سارے صوفیا گیان دی منزل سماع راہیں ای پراپت کیتی۔ افضل پرویز ہوراں دا آ کھنا ہے:

”اپنے طور تے اوہناں نے دل تے روح دی صفائی لئی شریعت تے مذہب دی پابندی، مُرشد دی بھال، تپ یعنی زُہد و ریاضت، جپ یعنی ذکر جلی و خفی پھیر دھیان یعنی توجہ پھیر پران جنم، جس دم، پھر راگ رنگ تے اوڑک مستی تے حال و قال دے پنیڈے مارے.....

طریقت والیاں نے شریعت والیاں دے اُلٹ موسیقی، سماع تے حال و
قال تے شعراں نوں پرچار تے تزکیہ نفس دا بہت وڈا وسیلہ جانیا ہے۔
اوہناں تے ورت اللقرآن ترتیلا تے قولو للناس حسنا توں شریعت
والیاں توں وکھرا اثر لیا تے شعر و موسیقی نوں خاص کر کے اپنایا۔“ (11)

بابا گورو نانک ہوریں وی موسیقی دے ڈھیر جانوسن۔ بابا گورو نانک ہوراں دا مرید بابا
مردانہ ایس کلا وچ خاص مہارت رکھدا سی تے اوہ بابا جی ہوراں دے کلام نوں گا کے سناندیا ہوندا
سی۔ شاہ حسین لہوری اپنے کلام نوں آپوں گاؤندے سن۔ بلھے شاہ تے سچل سرمست ہوراں اپنے
کلام نوں راگاں دے حساب نال ویتیا۔ افضل پرویز ہوراں دا آکھنا ہے:
”سچل سرمست تے شاہ عبداللطیف بھٹائی نے کافیاں دیاں سُراں مقرر

کیتیاں بلھے شاہ نے ایہناں نوں آپے گایا۔“ (12)

خواجہ غلام فرید ہوریں وی موسیقی دے ماہر سن۔ برکت قوال آپ دی خدمت وچ
حاضر رہندا سی تے آپ دیاں کافیاں نوں دھناں وچ ڈھالدا سی۔ (13) پروفیسر لطف اللہ بدوی
ہوریں وی خواجہ غلام فرید بارے لکھدے ہین کہ آپ موسیقی دے ماہر سن۔ بڑے بڑے کلاؤنت
تے موسیقی دے ماہر تان رس خاں جیسے لوک آپ دے کول شرف حاصل کرن کان کوشش کر
دے رہندے سن، جیہڑے بہاولپور دربار نواب صاحب کول مجرے لئی حاضر ہوندے سن خواجہ
صاحب نوں ضرور ملدے سن۔ (14)

ایتھوں ایہہ گل نتر جاؤندی ہے پئی درویش لوک راگ رنگ نوں مستی لئی نہیں، سگوں
تزکیہ نفس لئی ورتدے سن۔ راگ رنگ دی محفل صوفیا تے اک کیف تے سرور طاری کر دیندی
ہے۔ ایسے کیف تے سرور دے راہیں اوہ خدا تعالیٰ نال ہم کلام ہوندے رہے۔ لوکائی لئی ایہہ نغمہ
تے گیت سی، شریعت دی ننڈیا تے مخالفت سی، پر صوفی ایس دے راہیں معرفت دا گیان حاصل
کردا سی۔ ایسے کر کے سبھے صوفی بھائیوں اوہ شاعر سن یاں صاحب طریقت، شعر تے موسیقی نال
کسی نہ کسے طرح ضرور جڑے ہوئے سن۔ موسیقی دے چار گھرانے یاں سکول آف تھاٹ گنے
جاندے ہین، جیہناں ہندوستان دی موسیقی نوں ٹیسی تے اڳڑایا۔ (ا) مندر آشرم (ب) خانقاہ
(ج) دربار (د) کوٹھا۔ مندر، آشرم دی موسیقی دھرتوں لگی آؤندی ہے۔ خانقاہ نے آپو وی راگ
جوڑے تے ایتھوں دی پرچلت موسیقی وچ دادھے گھاٹے کر کے نویں تجربے وی کیتے۔ موسیقی
نوں دربار نے تے پر لاکے اڈایا۔ خانقاہ تے دربار دا آپسی تعلق وی بڑا گوڑھا رہیا ہے۔
بادشاہاں دا بہتا کر کے مہاڑ خانقاہواں ول ای رہیا ہے۔ خانقاہ وچ موسیقی جوڑی تے گائی جاندی

رہی ہے، جیس دا اسیں اوپر ویروا کر آئے ہاں۔ ہُن اسیں ایس گل دا نتارا کراں گے ”کافی“ جیس دا خانقاہ تے صوفیا نال گوڑھا سمبندھ رہیا ہے ایس دی ہوند کتھوں ہے۔ کافی نوں راگ تے ٹھاٹھ منن وچ سارے سوچھوان متفق ہین۔ کجھ دی رائے تلو۔ عبدالغفور قریشی ہوراں دی آکھنا ہے:

”کافی دا ضروری انگ راگ رہیا ہے۔“ (15)

سید قدرت نقوی ہوراں دا آکھنا ہے:

”کافی ایک راگنی کا نام ہے۔ ابتداء میں جو عارفانہ و عاشقانہ کلام اس

راگنی میں گایا جاتا تھا۔ اُس کو کافی کہا گیا۔“ (16)

اگے چل کے سید قدرت نقوی ہوریں ”کافی“ راگ نوں فارسی توں آیا وسدے ہین:

”کافی درحقیقت فارسی موسیقی میں چالیسویں گوشے کا نام ہے اور پاک

و ہند کی موسیقی میں سری راگ کی ایک راگنی کا نام ’کافی‘ ہے۔ ”سنگھ

ابھرن لاگوری“ سے ترتیب پاتی ہے چناں چہ شاہ حسین شرتی نے

”راعسہ“، ”مندورہ“ اور ”کافی“ کی ترکیب سے ایجاد کیا۔ میاں کی

ملہار ”کافی“ ٹھاٹھ کا چھ سُر کا راگ ہے اور میاں کی سارنگ بھی کافی

ٹھاٹھ اور تان سین راگ کہلاتا ہے۔ بہار کو بھی کافی ٹھاٹھ کہا جاتا

ہے۔“ (17)

عبدالحسین موسوی ہوراں دا آکھنا ہے پئی ’کافی‘ دیپک راگ توں نکلی ہوئی راگنی

ہے۔ (18) ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ ہوریں کلام معرفت جیہڑا ترنم نال ادا کیتا جاندا ہے نوں ’کافی‘

آکھدے ہین۔ (19) علی عباس جلاپوری ’کافی‘ نوں ہندوستانی موسیقی وچ اک راگ تے ٹھاٹھ

قرار دیندے ہین۔ (20) ڈاکٹر محمد امین ہوریں ”خواجہ غلام فرید..... فکر و فن“ وچ ایس نوں راگ

ای لکھدے ہین۔ (21) ڈاکٹر نذیر ہوریں اک ٹھاٹھ تے راگ دا ناں من دے ہین۔ (22) مولانا

رحیم قمر ہوریں ’کافی‘ نوں دیپک راگ دی اک شاخ من دے ہین، جو سارنگ دے نال جیٹھ ہاڑ

دے مہینیاں وچ گائی جاوندی ہا۔ (23) قاضی ظہور الحق ہوریں کافی نوں ٹھاٹھ تے راگنی آکھدے

ہین:

”کافی ایک راگنی بھی ہے اس ٹھاٹھ کی راگنیوں میں شدھ گندھار اور

شدھ نکھاد لگانے کا عام رواج ہے۔ یہ خاص طور پر راگنی کافی میں ایسے

ہوتا ہے۔ اس سے نہ صرف خوبصورتی پیدا ہوتی ہے، بلکہ ایک خاص

کیفیت پیدا ہوتی ہے۔ کافی ٹھاٹھ کی دوسری راگنیاں یا تو دن کے تیسرے پہر یا رات کے دوسرے پہر گائی جاتی ہیں۔ اس ٹھاٹھ میں یہ ٹرلگائے جاتے ہیں: پا ما گا رے سا رے گا ما پا (24)

کنور خالد محمود تے عنایت الہی ملک ”سرسنگیت“ وچ لکھدے ہین:

”تصوف کا رنگ غالب ہونے کی وجہ سے ٹھمری کی نسبت کافی کا مزاج بہت ٹھہرا ہوا ہے۔ اس صنف کا راگ کافی سے کوئی تعلق نہیں۔ یہ ہر راگ اور ہر رنگ میں گائی جاتی ہے اس کا زیادہ تر رواج سابقہ پنجاب اور سندھ کے علاقے میں ہے صوفیاء کی ایجاد ہے۔ ہندوستان میں مسلمانوں کی آمد کے بعد صوفیائے کرام نے تبلیغ اسلام اور تزکیہ نفس کے لیے دھرپد کے خالصتاً سنسکرتی بولوں کے مقابلے میں علاقائی زبان میں بول لکھ کر کافی کی تخلیق کی، بعد میں خیال کو مقبولیت حاصل ہو جانے پر کافی کو بھی خیال ہی کے انداز میں گایا جانے لگا۔ خیال میں بول کم سے کم استعمال ہوتے ہیں، لیکن کافی میں دھرپد کی تقلید کے تحت کئی شعر ہوتے ہیں اس لیے اس میں طویل رادوں اور پلٹوں کی گنجائش پیدا نہ ہو سکی اور آہستہ آہستہ اس پر ٹھمری کا رنگ چڑھتا گیا۔“ (25)

ڈاکٹر نذیر ہوراں دی رائے گوہ گوچرے ہے۔ اوہ کافی نوں ٹھاٹھ تے راگ مندے ہین پر نال ایہہ وی آکھدے ہین پئی شاہ حسین دیاں سبھے کافیاں ایس ٹھاٹھ تے راگ تے پوریاں نہیں اُتر دیاں:

”ایک دلیل جو کافی (نظم) کو کافی (راگ) سے منسلک ماننے کے حق میں دی جاتی ہے یہ ہے کہ موسیقی کے تمام ٹھاٹھوں میں کافی ٹھاٹھ سبھ سے وسیع ہے اور اس کے دائرے میں آنے والا راگ اور اس کی ضمنی دھنیں ہمیشہ سے عوام کی پسندیدہ طرزیں رہی ہیں۔..... لیکن ایک بات جو اس کے خلاف جاتی ہے وہ ہے کہ شاہ حسین کی بہت سی کافیاں ٹھاٹھ کے دائرے میں آنے والے ٹھاٹھوں، راگوں یعنی جے جے وٹی، وڈ ہنس، کانہڑا اور دھنا سری وغیرہ میں نہیں ہیں، بلکہ بلاول، اسادری، کھماج، ٹوڈی اور بھیروں کے ٹھاٹھوں میں ہیں، جو کافی ٹھاٹھ سے بالکل مختلف ہیں۔“ (26)

ہُن تائیں دی بحث ایس سٹے تے پجیدی ہے پئی کافی اک ٹھاٹھ وی ہے تے راگ وی ہر ٹھاٹھ دیاں اگے راگ، راگنیاں ہوندیاں ہین..... ایہناں وچ ”کافی“ بطور راگ وی دسیا گیا ہے۔

”کافی، سیندورا، دھنا سری، بھیم پلاسی، ہنس کنگنی، پٹ منجری، پٹ دیپ، بہار، باگیشری، پیلو، اڈانا، شاہانا، سوہا، سگھرائی، دیو ساکھ، میگھ، سری رنجنی، بروا، میاں کی ملھار، سور داسی ملھار، رام داس ملھار، کوسی کانہڑا، نانگی کانہڑا، جسینی کانہڑا، شدھ سارنگ، ساونت سارنگ، میاں کی سارنگ، مدھ مادھ سارنگ، بندرا بنی سارنگ، ساونت سارنگ، نیلا بری، دھانی اور سری رنجنی اور ابھوگی کانہڑا۔“ (27)

کافی ٹھاٹھ دے ایہناں راگاں وچوں دھانی، لنگدھن سارنگ، دیو ساکھ تے سوہا متروک ہین۔ رامداسی ملھار، سری رنجنی تے پٹ منجری بہت گھٹ ورتندیاں ہین۔ (28)

جیس طرح شاعری دی صنف نوں موضوع، کیفیت تے بنتر (ہیت) وچ ونڈیا جاندا ہے۔ ایسے طرح ٹھاٹھ تے راگ نوں وی موضوع، کیفیت تے بنتر تے رکھ کے گان والا گاؤندا ہے۔ موضوع توں مراد نظم (کلام) دا موضوع، موضوع توں کیفیت (Mood) طے کیتی جاندی ہے، بنتر دا سمبندھ نظم دی بحر نال ہوندا ہے۔ جتھوں کمپوز کرن والا بحر، تال تے سُر طے کردا ہے کمپوز کرن بول، بحر تے کیفیت تیاں نوں نال کے ٹرے گاتے راگ دی اصل کیفیت اگھڑے گی۔ اتھے اسیں موسیقی دے دانشور خواجہ خورشید انور ہوراں دے وچار دینے آں جیس توں گل دا نتارا ہو جاوسی:

”کافی جس کے نام پر اس ٹھاٹھ کا نام رکھا گیا ہے۔ سپورن راگ ہے اس کا سروپ اتنا سیدھا ہے کہ بقول پنڈت بھات کھنڈے صرف: ”سا سا رے رے گا گا ما پا“ گا دینے سے راگ کی شکل نظر آنے لگتی ہے..... کافی ایک نہایت ہی سیدھا سادھا اور ہر دل عزیز راگ ہے اس راگ میں بے شمار ٹھمریاں دادرے، پٹے، غزلیں سننے میں آتے ہیں..... ہمارے صوفیائے کرام کا بیشتر کلام اسی راگ کے بیٹھے سروں میں گایا جاتا ہے۔ سندھی، ملتانی، پنجابی، کافی سُن کر ایک عجیب سی روحانی کیفیت طاری ہو جاتی ہے۔“ (29)

خواجہ خورشید ہوراں کافی ٹھاٹھ دے راگاں دے روپ اگھیرن لئی راگ دی پکڑ

”اردو“ تے ”اوروہ“ کافی راگ نوں اگھیرن کان ہر راگ دی مکمل تفصیل دتی ہے۔
جیس طرح شاعر بحر وچ تھوڑی بہت رکنوں دی تبدیلی کر کے ودھا گھٹا کے ورتدا ہے۔
ایسے طرح موسیقی دے ماہراں دی سُرراں دے اُلٹ پھیر تے ودھا گھٹا نال ایس وچ نویں نویں
تجربے کیتے ہین تے ہور ہے ہین۔ ایہی اصل صورت ’کافی‘ ٹھاٹھ تے راگ دی ہے بہت سارے
گاون والے اوسے نوں ای ورتدے ہین۔ ’کافی‘ ٹھاٹھ تے راگ بارے سبھ توں پہلاں سانوں
’آئین اکبری‘ توں دس پیندی ہے:

”بشن پدہ فقرات او چہار شش ہشت باشد و در آن کشن را برستانید آنچہ
در سند بر خوانند ’کافی‘ نام یا بد درو بسا افسون مہر و محبت آنچہ بزبان

ترہٹ“۔ (30)

ابوالفضل مزید لکھدا ہے کہ اکبر دے درباری بیربل نوں ’کافی‘، ’گجری‘، ’بشن پدے‘ تے
دوہڑے گاون وچ مہارت سی۔ (31) سانوں لکھتی روپ وچ کافی ٹھاٹھ دا ناں پہلے پہل ’آئین
اکبری‘ وچ ملدا ہے، پر مغلاں توں ڈھیر پہلاں ہندوستانی راگ ٹھاٹھ وچ تبدیلیاں آچکیاں سن۔
ٹھاٹھ تے اوہناں دے راگ مکمل ہو چکے سن۔ گاون دے سُر تے بنتر طے پا گئے سن۔ (32) مغل
جدوں ہندوستان وچ آئے اپنے نال آلات موسیقی تے گاون والے وی لے کے آئے پر اوہ
اپنی موسیقی دی سیہان اڈتوں قائم نہ رکھ سکے۔ ایہہ ضرور ہو یا پئی اوہناں ایہتوں دی موسیقی وچ
ڈھیر تجربے کیتے۔ سُرراں نوں نواں رنگ ڈھنگ دتا، پر کافی ٹھاٹھ راگ دی ایجاد ایہناں دے
ناویں نہیں لائی جاسکدی۔

سید منظور نقوی تے مولانا غلام محمد گرامی امیر خسرو نوں ’کافی‘ ایجاد کرن والا مندے
ہین۔ (33) ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوراں دا آکھنا ہے کہ سندھو کافی راگ ملتان تائیں مشہور
سی۔ اپنی گل دی دلیل وچ ’آئین اکبری‘ دا حوالہ دیندے ہین۔ ’کافی‘ راگ دی ہوند بارے ’سندھی
موسیقی جی مختصر تاریخ‘ وچ دسدے ہین:

”پاک پتن والے شیخ فرید ہوراں دیاں قوالیاں/سماع دیاں محفلاں
ہوندیاں سن، جدوں تائیں حضرت شیخ فرید دلی وچ رہندے رہے سندھ
دے ذاکر ایہناں محفلاں نوں ٹوردے رہے تے مگروں ایہناں دی امیر
خسرو دے مرشد خواجہ نظام الدین اولیا ہوراں نال عقیدت مندی رہی
اودوں تائیں سندھ دے ذاکر تے قوال دلی وچ نظام الدین اولیا دیاں
سماع دیاں محفلاں وچ ’کافیاں کلام‘ گایا۔ سندھ دا ’کافی راگ‘ اوتھے

مشہور ہو یا جا پیدا ہے۔ جدوں امیر خسرو ملتان آیا اوہناں نوں کسے راہیں
 سندھی راگ کافی دی کیڑ ہوئی۔۔۔۔۔ شیخ لادھو ہوراں جدوں کافی راگ
 دی برہان پور ول چر چا کیتی او سے سے وچ میر محمد معصوم بکھری ہوراں
 دے وڈے بھرا محمد فاضل ہوراں سندھی کافی دی دلی تے آگرے وچ
 چر چا کیتی، سگوں مغلیہ دربار دے کلاکاراں نوں کافی راگ دی جانکاری
 دتی۔“ (34)

ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ ہوراں جنیاں گلاں ”کافی“ نظم تے راگ دی ہوند بارے
 آکھیاں ہین۔ ساریاں قیاس اُتے آدھارت ہین۔ کوئی پکی گل نہیں کیتی۔ ہاں اک گل ضرور بار
 بار نتر دی ہے پئی ڈاکٹر بلوچ ہوراں دی پوری کوشش ہے پئی کسے طرح کافی نظم تے راگ دی
 ہوند نوں سندھ تے سندھی ادبیات وچوں پھٹیا دسیا جاوے۔ اُپر لے اقتباس توں اگے چل کے
 اک نویں گل کردے ہین پئی امیر خسرو ہوریں جیہڑے پنج ورھے ملتان وچ رہے ایتھوں دے
 راگاں توں متاثر ہو کے کافی، سندھ، سندھورا، بھیروی تے کھٹ نوں رلا کے سنگیت راہیں راگ
 ’زیلف‘ ایجاد کیتا خاص سندھ ملتان پرگنے وچ کافی تے سندھ سنگیت راہیں پہاڑی راگنی وجود وچ
 آئی جیہڑی ملتان تے ڈیرا دے علاقے وچ مشہور ہوئی، اخیر تے ہندوستانی موسیقی وچ رل
 گئی۔ (35) آصف خاں ہوریں ایسی توں انکاری ہین کہ امیر خسرو نے کوئی ’کافی‘ راگ ایجاد
 کیتا۔ (36) آصف خاں ہوراں دی رائے ہے پئی راگ ایتھے پہلے توں موجود سن۔ موسیقی دے
 وڈے ماہر امیر خسرو، نائیک گوپال تے تان سین ہوریں ایہناں نوں Codify کیتا ہائی۔ (37)
 آصف خاں ہوریں لوک گیتاں دی موسیقی ول پرتدے ہین۔ لوک گائیک کلاسیکی راگاں وچ گا
 رہے ہین۔ پنجاب تے سندھ وچ ایس طرح دے کئی لوک گیت موجود سن، ہر لوگ گیت دی اپنی
 طرز ہوندی ہے۔ اوہناں لوک گیتاں وچ کافی دے سُراں والا اک لوک گیت وی ہائی۔ (38)
 موسیقی دے سیانیاں نوں جدوں پاکستان ہندوستان دے لوگ گیتاں نوں Codify کرن دا خیال
 آیا تاں اوہناں سندھ تے پنجاب وچ گائے جاوے والے کافی دے سُراں والے لوک گیت دا
 ناں ’راگ کافی‘ دھریا۔ (39) چھیکڑ وچ جدوں اوہناں نوں خیال آیا کہ کئی راگ اک ادھ سُر دے
 فرق نال آپوں وی رلدے ملدے ہین تاں اوہناں نوں دس ٹھاٹھاں تھلے لے آؤندا۔ ایہناں
 دس ٹھاٹھاں وچوں اک ٹھاٹھ دا ناں ’کافی‘ رکھیا۔ ایویں راگ کافی تے کجھ ہور راگ کافی ٹھاٹھ
 تھلے آگئے۔ (40) محمد آصف خاں ہوراں دی اُپرلی رائے ودھیرے گوہ گوچرے ہے۔ کیوں جے
 ساڈیاں کلاسیکی شعری صنفوں انج ای بنیاں ہین تے لوگ سنگیت ای کلاسیکی سنگیت نوں نکھاریا تے

اگے ودھایا ہے۔

اپرلی ساری بحث توں جیہڑی گل نتر کے ساہنے آؤندی ہے کہ 'کافی' شعری صنفاں تے موسیقی دیاں صنفاں دوواں وچ موجود ہے۔ ایہہ گل تے کچی ہے پئی 'کافی' ٹھاٹھ، راگ دے طور اُتے 'ناں' سانوں اکبری عہد وچ ملدا ہے، پر ایس دی ہوند پرانے ویلے توں سندھ وادی دے ادب وچ نظریں آؤندی ہے۔ موسیقی دی ایہہ صنف سندھ وادی دے لوک گیتاں دے سُراں توں جمی تے ہوئی ہوئی کلاسیکی موسیقی وچ ایس اپنا مہاندرا اپنا کوکھار یا کہ اج بھرپور موسیقی دی صنف دے طور اُتے جانی جاندی ہے۔ صوفیا دے کلام نوں گاؤن والیاں ایس ٹھاٹھ دیاں راگ راگنیاں وچ گایا جیس پاروں ایہہ 'ناں' صوفیا دے کلام لئی ورتوں وچ آ گیا۔ 'ناں' دی حد توڑی تاں صنف نظم تے صنف موسیقی سانجھ رکھدیاں ہین پر ایس توں اڈ ایہناں وچ ہور کوئی سانجھ نہیں ہے۔

ضروری نہیں کہ 'کافی' نوں 'کافی' ٹھاٹھ دیاں راگ راگنیاں وچ ای گایا جائے۔ شعر (نظم) گاؤن کان ہوندا ہے۔ گاؤن والا سُراں دی چون شعر (نظم) دے مزاج دے حوالے نال کردا ہے۔ جتھوں تاں ایس دے گاؤن دا سمبندھ ہے ہر راگ تے ہر رنگ وچ گائی جاسکدی ہے۔ ایہو ای حال غزل دا وی ہے۔ غزل صنف شعری ہے تو صنف موسیقی وی۔ اتھے وی صرف 'ناں' دی توڑی دوواں وچکار سانجھ ہے۔ اُپرلیاں دلیلاں دے چانن وچ ایس کافی ٹھاٹھ راگ نوں صنف شعر نہیں آکھ سکدے۔

پنجابی 'کافی' دی دو جیاں شعری بئراں نال سانجھ دے مطالعے توں ایہہ گل زرنا ہوندی ہے کہ 'کافی' اک موضوعی صنف ہے۔ ایسی دی ہوند دی دس 'رگ' وید دے گائتری دے بھجن توں ملدی ہے۔ (41) ایہہ لوک گیتاں دی شکل وچ وی موجود ہائی۔ کسے وی صنف دے مہاندرا دے نکھارن وچ سیاسی، سماجی تے مذہبی عوامل اُچھا کردار ادا کردے ہین۔

'گائتری' دے بھجن، جیہناں نوں بعد وچ بھجن تے شبد دوویں صنفی اصطلاحواں پٹھ لکھیا گیا۔ لوک گیت تے گیت جیہناں دا گھیرا پیٹا بہت موکلا ہے۔ ایہو ای لوک گیت، گیت، بھجن تے شبد دا ای نال دتا گیا ہے۔ ایہناں دی پچھان موضوع توں ہے۔ اسماعیلی صوفی بزرگ باہروں آئے سن اوہناں ایہتھوں دی زبان تے ادب دیاں پرچلت صنفاں نوں اظہار دا ذریعہ بنایا۔ جیہڑیاں مت دیاں گلاں ناتھ جوگیاں تاں ہونیاں ایہناں بزرگاں اوہناں نوں اپنے خاص رنگ وچ اگے ٹوریا۔ ایہو ای رنگ بھگتاں دا وی ہے۔ اسماعیلیاں اپنے خاص مذہبی، سیاسی تے سماجی پچھوکڑ وچ اپنی کرت نوں 'گنان' دا نال دتا۔ مغل دور وچ آکے ایہو موضوعی صنف "کافی" دا

ناں دھار گئی۔ پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل ہوراں دی رائے ہے:

”ایہہ اک پرکار دا گیت ہے۔ جیویں: ناتھان تے گوراں دیاں
رچناواں نوں شبد کہہ دتا جاندا ہے۔ بھگتاں دیاں رچناواں نوں بھجن
کہہ دتا جاندا ہے۔ ایوں ہی صوفی بھگتاں دیاں رچناواں نوں بہت
ساریاں حالتاں وچ ’کافی‘ کہہ دتا جاندا سی۔“ (42)

ایس صنف نوں مختلف سمیاں وچ مختلف ناں دتے جانداں رہے ہین پر معروضی تے
موضوعی حوالے ای ایس دی سیہان رہے ہین۔ اج ایہہ ناں تے صنف کچھوں اپنے پیر پنجابی
تے سندھی ادب وچ یکے جما چکی ہے۔ سندھ وادی دی دھرتی دے دکھ سکھ، تاریخ، سیاست
تے رس (جمالیات) دا رچا ایس دی اچھتا ہے۔ سندھ وادی دی دھرتی توں جے ایسے نوں اڈ
کر دتا جاوے تے خورے دوواں زبان دے کلاسیکی ادب دی ماڈی اپنا سپین قائم ای نہ
رکھ سکے۔

حوالے

* صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال۔

- 1- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، اسلام اور موسیقی (لہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، دوجی وار 1997ء)، 212۔
- 2- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، 212۔
- 3- عبدالرحمن شاہ نواز، مرآة آفتاب نما۔ ترجمہ تحشیہ، ڈاکٹر خواجہ حمید یزدانی، برصغیر میں موسیقی کے فارسی
تاکند (لہور: ادارہ تحقیقات پاکستانی، دانشگاه پنجاب، 1983)، 357۔
- 4- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، 215۔
- 5- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، 215۔
- 6- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، 215۔
- 7- مولانا محمد جعفر شاہ پھلواروی، 216۔
- 8- سید اشرف جہانگیر سمٹانی، لطائف اشرفی، (خانقاہ سلیمانہ پھلواروی شریف، س ن)، 49۔
- 9- سید اشرف جہانگیر سمٹانی، 65۔
- 10- شیخ احمد سرہندی، مکتوبات امام ربانی (س ن)، ص 85۔
- 11- افضل پرویز، ’شاہ حسین تے سنگیت‘، پنجابی ادب، 4 (1966ء): 69-70۔
- 12- افضل پرویز، 70۔
- 13- محمد اسلم مہتلا، فرید نامہ، (ملتان: بزم ثقافت، 1999ء)، 87۔
- 14- پروفیسر لطف اللہ بدوی، تذکرہ لطفی، جلد سوم (حیدرآباد: ایچ آر احمد برادرز 1953ء)، 348-49۔

- 15- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب وی کی کہانی، (لہور: عزیز بکڈ پو، 1972ء)، 81۔
- 16- سید قدرت نقوی، لسانی مقالات، حصہ اول (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1988ء)، 22۔
- 17- سید قدرت نقوی، 27۔
- 18- ڈاکٹر عبدالجبار جوینجو، کافیاں، صفتِ موسیقی کا ٹھاٹھ (ملتان: بزمِ ثقافت، 2003ء)، 34۔
- 19- اقبال صلاح الدین، مرتبہ۔ لعلیں وی پنڈ (لہور: عزیز بکڈ پو، 1973ء)، 363۔
- 20- علی عباس جلال پوری، خردنامہ (جہلم: خرد افروز 1993ء)، 207۔
- 21- ڈاکٹر محمد امین، خواجہ غلام فرید کرونمن (ملتان: سرانجی ادبی بورڈ 2001ء)، 18۔
- 22- شاہ حسین، کلام شاہ حسین، مرتبہ۔ ڈاکٹر نذیر احمد (لہور: پیپلز لمیٹڈ، س ن الف۔
- 23- اسد جمال یوسفانی، ”سندھی کافی“، مہران، اکتوبر۔ دسمبر (1984ء)، 65۔
- 24- قاضی ظہور الحق، رہنمائے موسیقی (اسلام آباد: پاکستان کونسل آف آرٹس، 1975ء)، 67-68۔
- 25- کنورہ خالد محمود۔ ملک عنایت الہی، سرنگیت (لہور: الجدید، 1961ء)، 99۔
- 26- ڈاکٹر نذیر احمد، الف الف، الف ب۔
- 27- کنور خالد محمود۔ ملک عنایت الہی، 50۔
- 28- کنور خالد محمود۔ ملک عنایت الہی، 56۔
- 29- خواجہ خورشید انور، راگ مالا (لہور: خواجہ خورشید انور ٹرسٹ 1986ء)، 94۔
- 30- ابوالفضل، آئین اکبری، جلد دوم (لکھنؤ: نولکشور 1869ء)، 143۔
- 31- ابوالفضل، 143۔
- 32- سبط حسن، پاکستان میں تہذیب کا ارتقاء (کراچی: مکتبہ دانیال، 1997)، 353۔
- 33- محمد آصف خاں، بک نسک، (لہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 77۔
- 34- ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ، سندھی موسیقی جی مختصر تاریخ (حیدر آباد: بھٹ شاہ ثقافتی مرکز، 1978ء)،
- 90-91۔
- 35- ڈاکٹر نبی بخش بلوچ، سندھی موسیقی جی مختصر تاریخ، 91۔
- 36- محمد آصف خاں، 92۔
- 37- محمد آصف خاں، 93۔
- 38- محمد آصف خاں، 93۔
- 39- محمد آصف خاں، 93۔
- 40- محمد آصف خاں، 93۔
- 41- ابن حنیف، بھولی بھری کہانیاں (ملتان: بیکن بکس، 2000ء)، 287۔
- 42- پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل، پنجابی ساہتہ دا اتہاس (جالندھر: یونیورسٹی کالج، کنات سرکس، 1975ء)، 133۔

ذاکراں دیاں مجلساں وچ پنجابی نثر

Abstract

This article is an attempt to define the role of *Zakirs'* and contribution in the development of Punjabi language and its different dialects in the area of western Punjab presently the part of Pakistan. The tradition of *Marsia* (Elegy) is very popular in the sub-continent from the centuries. The origin and tradition of *Marsia* is associated with martyrdom of *Hazrat Imam Hussain in Karbla* (61.H.). The tragic event of *Karbala* was mostly described in different dialects of this language. The impact of *Persian, Arabic* and vernacular languages is also traced in this study through Punjabi Prose analysis of the local *Zakirs'*. Both published and unpublished manuscripts are used to find out the conclusion through the method of textual criticism.

اسلام دے ظہور پذیر ہون توں پہلاں ہی سمندر دے رستے سندھ تے ملتان اندر عرب وپاریاں دا پھیرا ٹورا شروع ہو چکیا سی۔ ایہہ عرب وپاری کاروبار لئی ہندوستان دیاں منڈیاں دا رخ کردے۔ اسلام دے ظہور پذیر ہون توں بعد ایہناں وپاریاں نال اسلام دے پرچارک وی آونا شروع ہو گئے۔ محمد بن قاسم دے ہندوستان اُپر حملے (12-711ء) نال اسلامی پرچارکاں لئی راہواں گھل گئیاں۔ عرب تے ایران توں آون والے صوفیاء کرام نے ملتان دا رخ کیتا۔ اوہناں دے اسلامی پرچار نال مقامی لوکاں دا اسلامی عقیدیاں ول اُلا رہویا۔ جیہیں نال وڈی تبدیلی ایہہ آئی کہ مقامی لوکاں نے وڈی گنتی وچ اسلام قبول کرنا شروع کر دتا۔ جیہیں دے نتیجے وچ اک نویں تہذیب نے جنم لیا۔ ہندوستان اندر سندھ تے ملتان دی دھرتی نے سب توں پہلاں اسلام قبول کیتا۔ ایس کر کے ہی ملتانی وسیب تے ادب اُپر اسلامی مذہب دی چھاپ بڑی ڈونگھی دکھالی دیندی ہے۔

عرب توں اٹھن والی ہر اسلامی تحریک نے سندھ تے ملتان دی تہذیب تے ثقافت اُپر اپنا ڈونگھا اثر چھڈیا تے ایس دھرتی دے وسنیکاں نے مذہب اسلام دے عقیدیاں تے نظریاں نوں نہ صرف قبول کیتا سگوں اوس دے ودھا دا سبب وی بنے۔

واقعہ کربلا 61ھ / 682ء وچ واپریا۔ جیہیں نے اسلامی تاریخ اندر اک وڈی لہرنوں جنم دتا۔ جو ویکھدیاں ہی ویکھدیاں ساری دنیا اندر پھیل گئی۔ ایہہ جدوں مسلمان پرچارکاں راہیں ملتان اپڑی تے ایہوں دی لوکائی نے اوس نوں نہ صرف قبول کیتا سگوں استھے بنن والیاں وکھ وکھ سے دیاں حکومتاں نے اپنی چھتر چھاویں ایس نوں پنگرن دا موقع وی دتا۔ ایہو کارن ہے کہ ملتان اندر شیعہ مسلک دی ترویج ہوئی تے ایہہ علاقہ شیعہ مسلک دا گڑھ بن گیا۔

کربلا دے ایس المناک واقعے توں بعد حضرت زین العابدینؑ تے اہل بیت دیاں سوانیاں یزیدی قید توں چھٹ کے مدینے اپڑے تاں لوکائی اندر ڈکھ تے صدے دی لہر پہلاں توں پھیل چکی سی۔ مدینے تے اوہدے آل دوالے دے لوکیں اہل بیت نال ایس ایسے دا ڈکھ ونڈن لئی اکٹھے ہوندے تے اوہناں دی زبانی ایس اچرج تے ان ہونی واردات دا بیان سُدے۔ صحابہ کرام تے ہور لوکائی حضرت زین العابدینؑ توں ایہہ واقعہ سُن دے رہے۔ مڈھلے طور تے تاں کربلا دے ایس المناک واقعے نوں شہیداں دے وارثاں اہل بیت نے ہی بیان کیتا۔ جیہناں نوں پہلیاں مجلساں آکھیا جاسکدا ہے۔

حجاج بن یوسف نے عراقیاں تے بڑے ظلم کیتے۔ اموی تے عباسی حکومتاں دے ظلمیاں توں تنگ آئے سادات وڈی گنتی وچ ہندوستان دے علاقیاں سندھ، ملتان، ڈیرہ اسماعیل خان تے ڈیرہ غازی خان وغیرہ وچ آن وسے۔ اوہناں وچ زیادہ تر علوی تے ہاشمی سن۔ جیہناں دا سدھا ساواں واقعہ کربلا نال تعلق سی۔ ایہوں دے مقامی لوکاں اوہناں سادات دا بڑا چنگا سواگت کیتا۔ ولید دے سے اندر وی سادات نکلیاں نکلیاں ٹولیاں وچ تقسیم ہو کے اموی سلطنت دی حدود وچوں نکل کے سیتان، بلوچستان، کران، سندھ تے ملتان تائیں دے علاقیاں وچ آ کے آباد ہوئے۔ جعفر عباس نے سادات تے جو ظلم ڈھائے لوکائی اندر اوہدے خلاف شدید نفرت دی لہر پیدا ہوئی۔ گورنر سندھ عمر بن حفص اپنے آپ نوں بنو عباس دے شکنجے وچوں آزاد کروانا چاہندا سی۔ ایس لئی اوس نے عبداللہ بن محمد بن عبداللہ بن حسن دے ہتھ اُپر بیعت کیتی تے لوکائی نوں اہل بیت دی مدد لئی پیرنا شروع کر دتا۔ جیہیں نال ایس دھرتی اندر شیعہ مسلک دے پیر ہور پکے ہو گئے۔

ملتان تے سندھ وچ حسینی باہمن دے نال دی اک قوم آباد سی، جیہناں نوں بھارے وی آکھیا جاندا ہے۔ ایہناں بارے ایہہ روایت موجود رہی ہے کہ واقعہ کربلا وچ حضرت امام حسینؑ دے ساتھیوں وچ موجود عبداللہ الاشری دی گھر والی بارے آکھیا جاندا ہے کہ اوہ سندھ دے برہمن راجہ دی مسلمان دھی سی۔

پنجویں صدی ہجری وچ ملتان تے سندھ دے علاقیاں وچ اک دت قوم وی آباد سی جیسن نے بعد وچ اسلام قبول کیتا۔ ایہہ قوماں دے شجرے یاد کر کے سنایا کردے سن۔ (1) واقعہ کربلا دے بعد ایہہ دت لوک شہادت دے واقعات نوں منظوم صورت وچ بیان کردے رہے۔ انج اوہناں دے لکھے مرثیے ملدے ہن۔

ملتان دی دھرتی اندر سب توں زیادہ آبادی اہل تشیع دی ہے جیہناں وچ اسماعیلی شیعہ وی ہن۔ ملتان دی تہذیب تے ثقافت اُپر شیعہ مسلک دا چوکھا اثر ہے۔ پورے پنجاب اندر مرثیہ کدھرے وی پڑھیا جاوے اوس اُپر سرائیکی اثر ضرور دکھالی دیندا ہے۔

اسلامی تاریخ دے ایس المناک واقعہ نوں دنیا دی ہر زبان اندر کسے نہ کسے روپ وچ بیان کیتا گیا ہے۔ خاص طور تے ہندوستان اندر ایس دا رواج واقعہ کربلا دے واپرن نال ہی شروع ہو گیا سی۔ مڈھلے طور تے منظوم صورت وچ ایہہ ادب تخلیق ہو یا جو علاقائی زباناں وچ ملدا ہے۔ ایس نوں مرثیہ ادب آکھیا جاندا ہے۔

چونکہ دنیا دے سارے ہی مسلمان ہر سال محرم دے مہینے نوں بڑی عقیدت تے احترام نال مناندے ہن۔ ہندوستان اندر ایس مہینے نوں وی بڑے اہتمام نال منایا جاندا ہے۔ پنجاب اندر ایس دی روایت بڑی جاندار ملدی ہے۔ ہندوستان اندر ملتان اہل تشیع دا مرکز ہون کر کے ایس اندر محرم دے مہینے نوں کربلا دے شہیداں دی یاد وچ کجھ دکھڑے ڈھنگ نال منایا جاندا ہے۔ ہندوستان اندر ایس حوالے نال پرچلت روایتاں دا عموماً ملتان ہی ہے۔ ہر سال محرم دا مہینہ شروع ہوندیاں ہی خاص طور تے شیعہ مسلک دے مسلمان، گھراں تے امام باڑیاں وچ مجلساں دا پر بندھ کردے ہن۔ ایس اکٹھ نوں مجلس آکھیا جاندا ہے۔ مجلس پڑھن دی ایہہ روایت ساڈے تائیں عرب توں اپڑی۔ ایہہ مجلساں عام طور تے مقامی زبان وچ ہی پڑھیاں جاندیاں ہن۔ ذاکر حضرات مجلس پڑھن دوران کربلا دے واقعے نوں بیانیہ ڈھنگ نال پیش کردے ہن جیسن وچ کدھرے لوڑ موجب منظوم مرثیہ نوں وی سُر نال گایا جاندا ہے، جیسن نال اوہ حاضرین دی غم والی جذباتی کیفیت نوں اُبھاردے ہن۔ مظفر حسن ملک ہوریں آکھدے ہن:

”مرثیہ کے فروغ کے اسباب میں لذتِ الم، مذہبی تقریبات کی اہمیت بالخصوص مجالس عزا کی فروانی اور امراء کی سرپرستی بھی شامل ہیں۔ ہندو امراء بھی ان مجالس و تقریبات کا اپنے ہاں اہتمام کرتے تھے۔ اور مرثیہ گو شعراء کی سرپرستی کرتے تھے۔“ (2)

ایس توں معلوم ہوندا ہے کہ ہندوستان اندر مجلساں سُنن دا رواج اتنا پھیل چکیا سی کہ

غیر مذہب دے لوک وی ایس دا اہتمام کردے سن۔

پنجاب دی دھرتی اندر انہویں تے ویہویں صدی دے سرکڈھویں ذاکر جیہناں دیاں پنجابی مجلساں نے لوکائی اندر وڈی مانتا کھٹی اوہناں وچوں ایہہ ناں لئے جاسکدے ہن۔ غلام سکندر، مولوی فیروز الدین، منشی محمد رمضان، مولانا مولوی غلام محمد، غلام حسن خاں غمگین، فتح خاں ناز جھنگوی، مولوی سردار علی صاحب ذوق، سید مداح حسین شاہ صاحب شاد، مولوی منظور حسین، سید شرف حسین، مولانا مولوی غلام حیدر فدا، مولوی عبدالستار، عاشق ملتانی، واصف، لنگاہ، سید فضل حسین شاہ صاحب وفا، منشی نبی بخش شوق، خادم حسین خادم قریشی، منشی غلام حسن گامن، حیدر علی ملتانی، نور محمد چشتی، مخدوم شاہ محمود، سید اکبر شاہ، کریم بخش بدر، بخش فقیر، محمد اکبر علی، غلام نبی حسینی، مولوی محمد حسن صاحب منعموم، شرف حسین ملتانی، غلام علی، محکم الدین محکم، احمد علی، خیر محمد، شرف الدین، حامد علی، نور محمد گدائی، واصف حسین، غلام حسین تائب، شمشیر علی ذاکر، غلام مصطفیٰ، موسیٰ لدھیانوی، عبدالرحیم استاد لاہوری، امام بخش، نبی بخش سکے زئی، کمال گسی، سید علی شاہ، سید عبداللہ شاہ مجرم، سید اللہ بخش، میاں سلطان مولوی، شہزادہ خادم، مولوی محمد حسین گدا، حاجی اللہ بخش خادم، میاں عاقل محمد، سید سلطان اکبر شاہ بخاری، مولوی صفدر علی صفدر، حسن بخش کمر، مخدوم محمد شاہ نو بہار حقانوی، سید رحمت حسین، ملک فدا حسین جھنڈیر مشکور تے ہور بہت سارے ہن۔ پنجاب دے ایہناں لیکھکاں دا تعلق ملتان، مظفر گڑھ، لیہ، سرگودھا، جھنگ، میانوالی، چنیوٹ، بھکر، ڈیرہ اسماعیل خاں، ڈیرہ غازی خاں، فیصل آباد، لاہور تے سیالکوٹ وغیرہ دے علاقیاں نال ہے۔ اوہ ایہناں مجلساں نوں آپو اپنے علاقائی رنگ وچ بیان کردے سن۔ پر اوہناں دیاں مجلساں اُپر ملتانی مجلساں دی روایت دے پرچھاویں صاف دکھائی دیندے ہن۔ کئی ذاکراں کول تاں ملتان دی لفظالی وی او سے طرح ہی ملدی ہے۔ ایہناں لکھاریاں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں لکھتاں دی ونگی اسیں نمونے وجہوں پیش کراں گے۔

غلام سکندر خاں ہوریں تخلص غلام لکھدے ہن۔ اوہناں دا جنم 1802ء نوں بلوچ ٹبر دے وڈیرے فتح محمد خاں دے گھر غلام قصبہ سیال تحصیل بھکر وچ ہويا۔ (3) آپ دے وڈکیاں نے بلوچستان نوں چھڈ کے ایتھے وسوں اختیار کیتی۔ غلام سکندر دا شیعہ مسلک نال تعلق سی تے عزاداری کردے سن۔ آپ دے والد وی شاعر سن تے اوہناں دی فارسی شاعری قلمی صورت وچ ملدی ہے۔ (4) غلام سکندر خاں تقریباً 100 ورہیاں دی عمر بھوگ کے 1902ء نوں رب نال جا ملے۔ (5) نواب شاہ نواز خان صاحب خادم والی ٹانک (صوبہ سرحد) آپ دا وڈا احترام کردا سی تے گرہ بلوچ نامی اک قصبہ غلام سکندر نوں دے دتا۔

غلام سکندر نے مرثیاں توں اڈ سماجی نظماں، عشقیہ دوہڑے تے قصہ یوسف زلیخا نوں رچیا۔ اوہناں دے کلام نوں پڑھن نال پتا چلدا ہے کہ اوہ بڑے ذہین، پختہ تے قادر الکلام شاعر سن۔ غلام سکندر ہوراں دیاں لکھتاں دی فہرست ایس طرح ہے۔

- 1- سامان ماتم - 2- میدان ماتم - 3- روضہ ماتم - 4- دوحہ ماتم - 5- فغان ماتم - 6- بیاض غم - 7- ذائقہ ماتمی - 8- ماتم حسین - 9- مجلس حسین - 10- محیط غم - 11- مخزن ماتم - 12- طوفان غم - 13- خنجر غم - 14- نشتر غم - 15- میزان غم - 16- میدان غم - 17- بحر ماتم - 18- براہین غم - 19- خوش ماتم - 20- دوحہ غم - 21- تنقیح غم - 22- عروج غم - 23- بروج غم - 24- آفتاب غم - 25- جامع المصائب - 26- بحر المصائب - 27- تذکرۃ الشہدا - 28- آئینہ غم - 9- محیط غم - 30- جوش غم - 31- مجلس غم - 32- مشکوٰۃ المصائب - 33- مجموعہ مرثیہ خُر۔

ایہہ ساریاں اوہ لکھتاں ہن، جیہناں اندر پنجابی نثر وچ تقریراں دے نال منظوم صورت وچ پنجابی مرثیہ وی شامل ہن۔ ساڈا موضوع پنجابی نثر دیاں مجلساں یاں تقریراں ہن ایس کر کے ایسں صرف پنجابی نثر دے حوالے نال ہی بھروسے گل بات کراں گے۔

غلام سکندر ہوراں دیاں لکھتاں شاعری تے نثری دوواں روپاں وچ ملدیاں ہن۔ اوہناں دی لکھت ”روضہ ماتم“ جزو اوّل حصہ دواز دہم مطبوعہ 1317ھ وچ کل صفحے 63 ہن۔ ایس وچوں پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”ای دوست حسین علیہ السلام دے وچ روایت دے پوہنتا ہے۔
 جیہڑھے ویلے خورشید حسین دا مشرق عراق دے کنو اُبھر کے وچ
 مغرب شام دے داخل آ تھیا ہے تاں سہل پتر سعد دا آدھا ہی ناں
 اون ویلے میں وچ شام دے ہم ڈھم تاں نوبت خانے جاری تھی گئے
 ہن تے لوک پوشاکاں وٹائی ہوئے تماشا بنائی ہووے دروازے
 فرادیس دو دہر کے ویندے ہن.....“ (6)

غلام سکندر خاں دی لکھت ”روضہ ماتم“ جزو اول دواز دہم مجموعہ مرثیہ و تقریرات مصنف دا ناں غلام سکندر خان صاحب تے سکنتہ بھکر ضلع ڈیرہ اسماعیل خاں درج ہے۔ پبلشر دا ذکر در مطبع واقع الہی بلاہ، گرہ رونق یافتہ مومنین مطبوع شد چھپت سما 1317ھ موجود ہے۔ ایس ایڈیشن دے کل 63 صفحے ہن تے اخیر لے صفحہ 64 تے ایسے ای سلسلے دے لکھاریاں دیاں لکھتاں دا اشتہار چھپیا ہے۔ ایس لکھت دے مضموناں دی فہرست صفحہ نمبر 2 تے درج ہے۔ لکھت دا منڈھ مرثیہ خُر توں کجھا ہے جو منظوم پنجابی وچ ہے۔ ایس توں بعد پنجابی نثر وچ تقریر لکھی ملدی ہے جیہں وچ

واقعہ کربلا نوں وڈے سچے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا ہے۔ پنجابی نثر دی وگی نمونے و جہوں پیش ہے:

”اے مومنین ہزار شکر ہے اوں خالق غیور دا جو مالک ہے شام
سحر دا۔ جنت قدسی حور دا۔ رازق ہے ہر انس و حوش طیور دا۔ اے بندہ
خودکشی نہ کر رکھ دعوے عُذر قصور دا۔ جان کلیم اللہ آکھیا اَنْظُر الیک پیا
تجلی نور دا۔ سو نکڑا تہیا کوہ طور دا۔ او پاک تے منزہ ہے دیدار دے
حصول کنوں۔ مرے تے حلول کنوں۔ جے گماں کریں تا پچھ کہیں عالم
صاحب عقول کنوں۔ بیا معنی توحید دا پہوتا ہی نال اثبات دے۔ او ہکی
وچ ذات صفات دے بیا سبہ اوندی قدرت دا سامانے۔ وچ مہد دے
گویا کریندی طفل نادانے۔ وچ پیٹ ماء دے روزی رسانے۔
اوندے در تے برابر ہے گدا ہووے یا سلطانے تاں کہیں آکھیا
ہے۔“ (7)

مجلس وچ پڑھی جان والی ایس تقریر دے وچ منظوم صورت وچ پنجابی مرثیہ وی شامل
ہے۔ جیس نوں ذاکر نال سناوندا ہے۔ ایس دے اخیر تے میاں غلام حیدر فدا دا پنجابی مرثیہ وی
درج ہے جیس اُپر لیکھک دا ناں وی موجود ہے۔ جو سکنہ سیال تحصیل بھکر دا ہی وسنیک ہے۔
غلام سکندر ہوراں دی لکھت دے مکھ تے ”دوحہ ماتم“ جزو دوم حصہ دو از دہم مجموعہ
مرثیہ و تقریرات مخمسار سلطان اشعراء پنجاب جناب غلام سکندر خاں صاحب، غلام سکنہ بھکر لکھیا
ملدا ہے۔ در مطبع نام کرامی و الہی واقع شہدا گرہ طبع کر دید چھپت سما 1317ھ درج ہے۔ ایس
دے کل 72 صفحے ہیں دو جے صفحے تے ایس لکھت اندر آئے مضموناں دی فہرست وی درج ہے
تے اخیر لے صفحے اُپر کتب فروش ولوں وکھ وکھ لیکھکاں دیاں کتاباں دا اشتہار چھپیا ہے جو ایسے ای
مضمون نال میل کھاندیاں ہن۔ لکھت دا مڈھ ”سلام زبانی جناب زینب خاتون مخاطب بہ لاش علم
سیددار الشہد علیہم السلام“ دے سرناوین نال جو منظوم صورت وچ ہے۔ جیس توں بعد تقریر لکھی گئی
ہے۔ جو ایس طرح ہے:

”ایہہ مہبان امیر علیہ السلام راوی صادق الاخبار لکھدا ہے۔ ہک
جنگ فتح کر کے جناب سرور کائنات محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
واپس مدینے دو روانہ ہوئے۔ اثناء راہ وچ گزر جناب دا ہک مکان
وحشت ناک تے ہو یا جو اوہ جاہ ویران ہائے کائی آبادی ناہی۔ جو آہی

سبہ بربادی آہی رنگ زمین دا سینا آہا۔ اوتھاں آ کے کوئی مسافر زندہ نہیں رہیا۔ وارد جو اوس زمین وچ ہو یا بس اوتاہین رہا۔ جو مسافر آون جاتے آندا ہے۔ جیندا نہ ہاؤیندا۔ ہر پاسیوں آواز آون مگر نظر کجھ نہ آوے اتے کیڑھا آواز آوے۔“ (8)

ایس تقریر وچ کدھرے کدھرے پنجابی مرثیہ آوندا ہے تے تقریر جاری رہندی ہے۔ ایس تصنیف دے اخیر تے ”روضہ ماتم“ وانگ میاں غلام حیدر سکنہ مقام سیال تحصیل بھکر دا نوحہ منظوم صورت وچ درج ہے۔

”فغان ماتم“ جزو دوم از حصہ یاز دہم بمعہ تقریرات مخمس دار مجموعہ، لیکھک داناں غلام سکندر خان غلام سکنہ سیال علاقہ ڈیرہ اسماعیل خاں در مطبع الہی واقع گرہ طبع شد چھپت سما 1315ھ درج ہے۔ لکھت دے مکھ تے مرثیہ غلام وی لکھیا ملدا ہے۔ ایس تصنیف دے کل صفحے 52 ہن تے اخیر لے دو صفحیاں اُپر کتاباں دے اشتہار درج ہن جو ایسے ای موضوع نال میل کھاندے ہن۔ ایس اندر پہلے صفحے تے پنجابی مرثیہ لکھیا ہے جیس دے اخیر تے اوس لکھت اندر آئے مضموناں دی گنتی دی گئی ہے۔

”اس مجموعہ میں مندرجہ ذیل ذکر ہیں۔“

دفع 2 عدد مرثیے 17 عدد تقریرات 6 عدد“

دو جے صفحے اُپر مولود شریف منظوم پنجابی وچ موجود ہے۔ ایس توں بعد مرثیہ صادق تے فیر تقریر لکھی گئی ہے۔ جو پنجابی نثر وچ ہے۔ پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”ای مہمان حسین علیہ السلام دے راوی روایت کریندا ہے۔ جڈاں پچڑا بتول زہرا دا وارث انما دا وطن کنوں مسافر تھے کے روانہ کر بلا دا ہو یا ہے۔ کوئی شبیر علیہ السلام کون خوشی وطن چھوڑندی نا ہے ڈاڈھی تتی رت کون پیو علی اکبر دا وطن کنوں گُریا جیویں جو کھین آکھیا ہے اُمت ستائی ہا۔ حسین کیویں وطن کنوں دل چائے ہا۔ جی اُمت نہ ٹورے ہا حسین کیویں روضہ نانا دا چھوڑے ہا۔ روایان جگر سوز بیان کریندے ہین۔ جیہڑے ویلے اٹھ پردیاں والے دروازے فیض آواز عباس قدر شناس آ بھلائے ہن.....“ (9)

”میدان غم“ جزو دوم از حصہ چہارم دہم بمعہ تقریرات فصاحت القیام دے نال مجموعہ

مرثیہ غلام سکندر لکھیا ہے۔ لیکھک دا ناں تے چھاپن ہار در مطبع الہی گرہ رونق طبع یافتہ مطبوعہ اہل ایمان کر دید تے چھپت سما 1319ھ مکھ تے لکھیا ملدا ہے۔ لکھت دے کل صفحے 64 ہن۔ ایس اندر آئے مضموناں دی فہرست شروع وچ ہی درج ہے۔ لکھت دامدھ ”نوحہ زبانی جناب سین بیمار صغرا توں پچھدا ہے“ دے سرنا نویں پیٹھ منظوم پنجابی مرثیہ توں بچھدا ہے۔ ایس لکھت وچوں پنجابی نثر دی ونگی تے مرثیہ نمونے وجہوں پیش ہے:

”ایہہ دوست حسین علیہ السلام دے وچھوڑے ڈاڈھے سخت ہن۔

شالہ وقت نہ پون تحقیق نال تاب وچھوڑے دے پیغمبراں دی نہیں

چائے۔ جو آدم علیہ السلام کون وچھوڑے ایہو جہیاں ساہ چھکایا۔“

ایس توں بعد منظوم ایسے ای روانی نال درج ہے۔

”جو چار اکھیں طرفین دیاں پاروں چاروں ہن تھی نہراں

ڈیکھ اوہناں دی واسے کیتے پاسے ابر بہاران

رُت سبحان کی ون بدلے اوس لیل نہراں

رکتہ آدم رکتہ حوا رہے کتھ جنت گلزاراں

بیات یعقوب علیہ السلام ہے جو وچھوڑے یوسف علیہ السلام

دے ایہو جہیاں گرداب تے انقلاب ڈتا جو پیٹھ شجرۃ الوداع دے بیٹھا

رہے ہاتے رائیباں کنوں خبراں یوسف دیاں بیٹھا کچھے ہا۔ پس ایہو

جہیاں وچھوڑے رُویا۔ جو رب ساکس وچ قرآن دے فرمایا بیعت

عیناہ یعنی سفید تھی گئیاں اکھیں یعقوب دیاں وچہ فراق یوسف

دے.....“ (10)

کتاب دے اخیر تے ہور لکھتاں دی فہرست دتی گئی ہے جو اشتہار دی صورت وچ

درج ہے جیس دے مضامین ایس لکھت نال میل کھاندے ہن۔

”سامان ماتم“ جزو اول از حصہ یاز دہم بمعہ تقریرات مخمس دار مجموعہ دے نال مجموعہ

مرثیہ غلام لکھیا ہے۔ لکھت دے مکھ تے لیکھک دا ناں تے چھاپن ہار دا حوالہ در مطبع الہی واقع

گرہ طبع شدہ تے چھپت سما 1315ھ درج ہے۔ تصنیف دے کل صفحے 74 ہن۔ لکھت دے شروع

وچ ہی کربلا دے دکھانت نوں وڈے پچھے ڈھنگ نال اَلکبیا گیا ہے۔ لکھت دامدھ پنجابی مرثیہ

نال بچھدا ہے۔ جیس اندر مجلس ”تقریر بیان شہادت حضرت ہاشم تصنیف غلام“ دے سرنا نویں پیٹھ

شروع کیتی گئی ہے۔

پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”اے دوست حسین دے روایت پر ملالت وچ پہونتا ہے۔
جیہڑے ویلے آفتاب صبح ڈھویں محرم دا جہان تاب گریبان صبح کنوں
چکارا مار کے نکھتا ہے۔ تے لسکار تلواریں نیزیاں دے وچ جنگل کر بلا
دے پئے ہن۔ تاں ہاشم پتر عتبہ دا وچ کونے دے فجر نال گھوڑے
تے سنج رکھ کے تیار شکار ڈھون تھیا۔ ڈیکھو مدار نصیب دا چچھہ دا آیا
گھر حبیب دا در تے آ کے الاکتیس جو حبیب کتھے زال خوش افعال
حبیب دے در نال آ کے آکھیا فجر نال اوٹھی کے مہندی لاکے وچ بازار
کونے دے وچ کھڑے۔ ہک شخص پیغام حسین دا آ ڈتا کیہڑا پیغام

ہا۔“ (11)

ایس توں بعد کر بلا دے دکھانت بارے منظوم صورت وچ پنجابی کلام ملدا ہے جیس
توں بعد پنجابی نثر وچ تقریر جاری رہندی ہے۔ انہویں صدی دا ایہہ ذاکر جو شاعر وی اے تے
سوہنا نثر نگار وی جیس دی زبان تے بیان ڈھنگ بڑا من کچھواں ہے۔ اوہ محرم دے مہینے وچ
مقامی زبان وچ مجلساں پڑھدا تے اپنے پنجابی کلام نوں اوہناں تقریراں وچ وی شامل کردا
ہے۔ اوس دی زبان دے بیان وچ بڑی روانی اے۔ اوہ بھکر دے رہن والے سن تے ایس کر
کے اوہناں کول بھکر دی بولی دا بڑا سوہنا لہجہ اے جیس دی اوہ ورتوں کردے ہن۔ اوس زبان اُپر
عربی فارسی دے نال نال لہندی دا وی چوکھا اثر دکھایا دیندا ہے۔ پنجابی نثر وچ موسیقیت دے
ہون پاروں اوس دی نثر اُپر شاعری دا جھولا وی پیندا ہے۔

مولوی فیروز دین دا جنم حافظ قادر بخش ہوراں دے گھر محلہ عطارانوالا لاہور وچ
ہویا۔ (12) سکھاں دے سہ ایہہ ٹبر لاہور نوں چھڈ کے بھکر دے نیڑے وتی کیل وچ آن
وسیا۔ (13) جتھے حافظ قادر بخش ہوراں نوں امام مسجد مقرر کر دتا گیا۔ حافظ قادر بخش ہوراں اپنے
پتراں دی پڑھائی ول خاصی توجہ دتی۔ حافظ صاحب نے اپنے ایس وڈے پتر فیروز نوں مدرسہ
دینیہ ٹاٹے پور وچ داخل کروا دتا۔ (14) جتھے اوہناں عربی تے فارسی دی تعلیم حاصل کیتی۔ واپس
آئے تے اوہناں نوں وی قصبہ گڈولی دے لوکاں دے آکھن تے امام مسجد مقرر کر دتا گیا۔ چوی
ورھیاں دی عمر وچ غلام سکندر نال ملاقات ہوئی تے اوہناں دے شاگرد ہو گئے۔ (15) غلام سکندر
خان غلام اپنے سہ دے اُچ کوٹی دے ذاکر تے مرثیہ گوہن۔ غلام سکندر خان ہوراں دی بیروی
کر دیاں مولوی فیروز نے وی مقامی زبان وچ مجلساں پڑھنیاں تے مرثیے لکھنے شروع کر دتے۔

مولوی ہوریں تھوڑے ای چر وچ مشہور ہو گئے۔ آپ دیاں مجلساں تے مرثیاں نے بہت سلاہنا کھٹی پر آپ دے ٹبر والے ایس کم توں خوش نہیں سن۔ مولوی فیروز ہوریں 1890ء نوں اپنے رب نال جا ملے۔ (16) اوہناں دی لکھت ”صحیفہ ماتم“ جیس دا چھپت سما 1318ھ درج ہے تے لیکھک دا ناں مولانا مولوی فیروز الدین مرحوم لکھیا ہے۔ ایس حساب نال اوہناں دا مرن 1318ھ یاں ایس توں پہلاں ہو چکیا سی۔

مولوی فیروز دیاں منظوم پنجابی لکھتاں دے بہت سارے مجموعے اوہناں دے جیون سے اندر ہی چھپ چکے سن۔ جیہناں اندر غلام سکندر والے ڈھنگ وچ پنجابی نثری تقریراں وی موجود ہن۔ اوہناں دے منظوم پنجابی کلام نوں پڑھیاں معلوم ہوندا ہے کہ اوہ اُچ کوٹی دے مرثیہ گو تے چنگے شاعر سن۔ جیہناں دفعہ، مرثیہ، سلام، نوحہ تے سی حرفی مرثیاں دے نال نال منقبت تے مولود ناں وی لکھے ہن۔

اوہناں دیاں لکھیاں پنجابی نثری تقریراں جیس اندر کر بلا دے دکھانت نوں بیان کیتا گیا ہے اوہ ایہناں تقریراں نوں اوہ مجلس اندر پڑھدے تے پنجابی مرثیہ وی سُرا کے سناوندے سن جیس نوں لوکا ئی بہت پسند کردی سی۔ اوہناں دیاں پنجابی نثری لکھتاں ملدیاں ہن اوہناں وچ وی اوہو ای ڈھنگ ورتیا گیا ہے جیس نوں اوہ وعظ دی صورت وچ بیان کردے سن۔

مولوی فیروز ہوریاں دیاں لکھتاں وچ ”مجموعہ فیروز“، ”گنجینہ تقاریر“، ”صحیفہ ماتم“، ”سفینہ غم“، ”گلزار ماتم“، ”انوار ماتم جزو اول“، ”ذختر ماتم“، ”اسرار ماتم“، ”فرش ماتم“ شامل ہن۔

”صحیفہ ماتم“ بار دوم حصہ سوم مجموعہ مرثیہ بمعہ تقریرات چھپت سما 1318ھ تے لیکھک دا ناں جناب مولانا مولوی فیروز الدین مرحوم سنہ گڈولی بھکر علاقہ ڈیرہ اسماعیل خاں درج ہے۔ ایس حوالے نال دو گلاں نثر کے ساہنے آوندیاں ہن۔ اک تے اوہ ایس ایڈیشن توں پہلاں پورے ہو چکے سن، دوجا اوہ گڈولی بھکر دے وسنیک سن۔

مولوی فیروز ہوریاں دی پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”اے مہبان شبیر علیہ السلام دے راوی روایت کریندا ہے جو ہک رات سین فاطمہ صغریٰ کول ماء دے سستی ہوئی آہی۔ لیکن ویلے رات دے کون رو کر اُٹھی۔ سین شہر بانو بسمہ اللہ پڑھ کے نال ہاں دے لا کے پچھیس۔ اللہ وسائی جیونی بھائی کیوں رو کر اُٹھے ہیں۔ سین فاطمہ صغرا آکھیا امڑی ہک وحشت ناک خواب میں ڈٹھا ہے ایندی تعبیر

حاصل کرو۔ سین فرمایا ڈس بچڑا سین فاطمہ صغرا فرمایا امڑی ہک کندہی
ہے فراقان سندلے ہے۔ ہین اوہی دریا دی کندہی تے ودی ہاں۔ اتے
ڈہا پھاہ ڈاڈہی ہے۔ ظلم دے ویڑھے پئے پوندے ہن۔ اونہیں کندہی
تے ہک بیڑی بدھی کھڑی ہے تے ہک شخص پگونی کھڑا ہے.....“ (17)

مولوی فیروز الدین دی نثر اندر دی اک صوتی آہنگ موجود ہے۔ جیس توں اندازہ کیتا
جاسکدا ہے کہ ایہہ نثر پڑھن والا یقیناً سنن والیاں دی دلچسپی کان سُر دا خیال وی رکھدا ہووے
گا۔

مولوی فیروز ہوراں دیاں لکھتاں اندر عربی فارسی دا رنگ وی دکھالی دیندا ہے تے لہندی
دا سوپن اپنے سکھراں نوں چھوہندا پیا ہے۔ اوہناں دا من کچھواں ڈھنگ پڑھن والے نوں اپنے
ول کھج لیندا ہے۔ ایس اندر موضوع دے اعتبار نال وڈا دکھ تے نم دکھالی دیندا ہے۔ ایس کتاب
اندر منظوم پنجابی مرثیے وی موجود ہن جو اوہناں دی شاعرانہ خوبیاں دے گواہ ہن۔ مولوی صاحب
دیاں ایہہ تقریراں پنجابی نثر دے کھیتر وچ انہویں صدی دا نمونہ ہن۔ جو مذہبی حوالے نال ہوند
وچ آئی۔

منشی محمد رمضان 1904ء نوں محمد فاضل ہوراں دے گھر چاولی شیخاں وچ جمے تے
1386ھ نوں محرم دی پنج تریخ نوں رب نال جاملے۔ (18) عربی تے فارسی دی تعلیم استاد عاشق
مضطر توں حاصل کیتی۔ مزید تعلیم علامہ سید حازی دے درس توں حاصل کیتی۔ عاشق ملتانی دے
شاگرد ہوئے جو اوس ویلے اُچ کوٹی دے ڈاکر سن۔ (19) خیر پور دے نواب ہربانسن میر علی نواز
نے خیر پور آون دی دعوت دتی۔ منشی محمد رمضان ہوراں دی مجلس سُن کے نواب صاحب نے
اوہناں نوں ”انیس پنجاب“ دا خطاب دتا۔ منشی ہوریں اپنے ناں دے نال بہار تخلص لکھدے
ہن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ ”صحیفہ انوار“ تنویر الابصار (چھپت: 1931ء) ”جوہر انوار و شمس
الانوار المعروف گلستہ بہار“ (چھپت: 1929ء) توں اڈ اوہناں اک سفرنامہ عراق پنجابی نثر وچ
لکھیا۔

”صحیفہ انوار“ نوں حسب فرمائش محمد رحیم نواز محمد اقبال تاجران کتب ملتان شہر اندرون
پاک دروازہ بازار دربار حضرت پیر صاحب توں چھپوایا گیا۔ چھپت سما کدھرے وی درج نہیں
ہے۔ لیکھک دا ناں مکھ تے سلطان الذاکرین عالی جناب منشی محمد رمضان صاحب بہار درج ہے۔
ایس لکھت دے 51 صفحے ہن تے کتاب دا مُڈھ حمد نال بچھدا ہے جو پنجابی نثر وچ ہے۔ عام طور
تے حمد منظوم صورت وچ ہی لکھی جاندی ہے۔ پر ایس لیکھک نے ایس روایت نوں توڑ دیاں نثر

پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں درج ہے:

”بعد حمد غفار و نعت احمد مختار و توصیف حیدر کرار گزارش کریندے بہار قدرت نے ریاض رحمت کوں نال نظر قدرت دے سرسبز اتے شاداب کیتا ایں باغ دی کلی کلی کنوں قدرت کردگار آشکار نظر آندی ہے ایں باغ دے گل گل دے وچ رحمت پرودگار نظر آندی ہے۔ ایں باغ دا ہر غنچہ جانفروش ہے ایں باغ دا ہر سیاح حق نیوش ہے ایں باغ دے تختے رضا خدا دی جو ہر نگاری رکھدن.....“ (20)

ایں حمدیہ نثر توں بعد مرثیہ منظوم صورت وچ ہے۔ جیہیں نال پنجابی نثر وچ مجلس دا بیان ہے، جیہیں دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے۔

”دوستان آل محمد دے خاندان رسالت دیوچہ ڈوہتیاں اسپہاں بزرگوار تھیاں ہن جہناں دے نام دے نال زین دا لفظ آندا ہے۔ ہک نام جناب زینب خاتون دا یعنی لفظی معنی زینب باپ دی اتے بیانا نام زین العابدین ہے۔ یعنی زینت عبادت کرن والیاں دی لکھدن جیہڑے ویلے بیت نزول یعنی گھر اہل بیت رسول دے وچ امام زین العابدین پیدا تھئے۔ دائی فضہ آ کے امام حسین علیہ السلام کوں مبارک دتی اتے عرض کیتا یا بن رسول اللہ حضور دے گرفتزندار جمند پیدا تھیا ہے جناب وچہ دولت سرائے دے تشریف فرما تھئے اتے دلہند اپنے جھولی دیوچہ پایا اتے رُخ پر نور دو ڈیکھ کے جناب نے روون شروع کیتا۔“ (21)

غلام علی ہوراں دے جیون بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ اوہناں دیاں چھپیاں لکھتاں دربار ماتم تے بیت الاحزان اندر وی چھپت سما کدھرے درج نہیں۔ ملتان اندراک رسالہ ”سلسلہ جعفری“ جو کتابی صورت وچ چھپدا رہیا اوس اندر ذاکراں دیاں پنجابی مجلساں تے مرثیے وکھ وکھ نمبراں دی صورت وچ چھپدے رہے ہن۔

”دربار ماتم“ حسب فرمائش مولوی غلام اصغر تاجر کتب ملتان شہر تے مصنف دا ناں غلام علی سکھ ملتان، سلسلہ جعفری نمبر 201 مکھ تے درج ہے۔ جیہیں توں جانکاری ملدی ہے کہ لیکھک ملتان دا رہن والا سی۔ ایس دے کل صفحے 48 ہن۔ ایس وچ پنجابی مرثیہ تے پنجابی نثر دیاں مجلساں شامل ہن۔

ایس وچوں مرثیہ تے پنجابی نثر دا نمونہ وگی وچوں پیش ہے:

”عرض کریندے ناناں سائیں میڈا دل نہیں آہدا میں دل ایں
جہان فانی دی طرف رجوع کراں۔ حسین غریب کوں اپنی قبر دے وچ
گہن گہن۔ ناناں سائیں میں ظلم ظلماں دے کتوں ڈاڈھا تنگ آ
گیاں۔ فر ہونے بچڑا حسین ناناں دے دلدی چین جہڑا بہار مصیبت
والا میثاق وچ وعدہ کیتی اُوکون پورا کر کے چلیا آء میڈی اُمت گنہگار دا
بخش تیڈی شہادت او تے منحصر ہے دل میڈے مولا حسین علیہ السلام
وچ خدمت ناناں صاحب دے عرض کیتا:

کر دو ماد ایہ ناناں سائیں میں یار مصیبت چسپاں
بخشش کان امت در مکتے سر سجدے چار کہیساں
نال بھرانواں پتر آند سر اپناں چا کپویساں
روز قیامت اُمت تیڈیکوں حق پاک کتوں بخشویساں“ (22)

غلام علی ہوراں دی لکھت ”بیت الاحراں“ دے کل صفحے 37 ہن شروع وچ مضموناں
دی فہرست دتی ہے۔ در مطبع رفاہ سٹیٹیم پریس لاہور مطبع، شد لیکھک دا ناں لکھ تے غلام علی صاحب
ساکن ملتان لکھیا ہے۔

ایس وچوں پنجابی نثر دی وگی نمونے وچوں پیش ہے:

”اے محبان حسین علیہ السلام دے ہک سال وچ مدینے دے
عید آ گئی۔ نو نہال بتول دے خورد سال آہن۔ واسطے پوشاک عید دے
مونجہ گئے۔ مگر حال حضرت علی علیہ السلام دے گھر دا اللہ پاک کو معلوم
ہا۔“ (23)

محکم الدین ہوراں دا اک قلمی نسخہ اسانوں ملیا ہے۔ ایس قلمی نسخے موجب محکم الدین
دے والد داناں میاں میراں بخش عرف فقیر نوشاہی ہے۔ جو دروازہ نور شاہ ضلع جھنگ دے رہن
والے سن۔ (24) کئی تھائیں محکم الدین پونگر درزی سکندہ جھنگ حال کمالیہ ضلع منگمری وی لکھیا ملدا
ہے۔ (25) اوہ قوم دے مغل سن۔ ڈاکٹر سعید بھٹا ہوراں دے آکھن موجب اوہناں ایہہ قلمی نسخہ
محکم الدین ہوراں دی بیوی توں 1990ء وچ لیا سی۔ اودوں اوہناں دی بیوی دی عمر 80 سال
دے لگ بھگ سی۔ (26) انج ایس توں سہج سبھا پتہ چلدا ہے کہ محکم الدین ہوریں ویہویں صدی
دے جم پل سن تے اوہناں دی وفات وی 1947ء توں بعد دی ہے۔

لکھت اندرلی گواہی مطابق جو شعراں وچ ملدی ہے:

”جھنگ سیالیں وطن ہے میرا محشر ہر گرانواں رے
چوک بازار دروازہ نور شاہی نوشاہی فقیر سدانواں رے
ذات مغل تے پیشہ درزی نہ جھوٹی ذات بنانواں رے
محمد بن وفات جان پائی حاضری ہو تنہانواں رے
محکم الدین محکم کر کے لاج عربی گل پانواں رے
پر گلی محمد عربی مینوں وانگ ہوا اڈ جانواں رے“ (27)

لکھت اندرلی گواہی توں معلوم ہوندا ہے کہ اوہ تخلص محکم لکھدے سن تے نوشاہی فقیر اکھواندے سن۔ اوہناں روزی روٹی کماون لئی درزیاں دا پیشہ اختیار کیتا ہویا سی۔

ایس ہتھ لکھت اندر صفیاں دی کل تعداد 298 ہے جیہیں وچ کجھ صفحے خالی وی ملدے ہن۔ پنجابی نثر دیاں تین مجلساں موجود ہن۔ اوہ پنجابی زبان دے چنگے شاعر سن تے اوہناں دے لکھے مرثیے ملدے ہن جو دفعہ، محسن، باراں ماہ، سی حرنی توں اڈ نعت، کافی تے مولود شریف وغیرہ ایس لکھت اندر موجود ہن۔

محکم الدین ہوراں ایس ہتھ لکھت اندر جسمانی تے روحانی روگاں دے علاج وی لکھے ہن۔ پنجابی نثر وچ جسمانی روگاں دے علاج بارے دیسی نسخے تے روحانی روگاں دے علاج لئی تعویذ وغیرہ درج ہن۔ (28)

محکم الدین ہوراں توں اڈ جیہناں شاعراں دا کلام ایس ہتھ لکھت اندر موجود اے اوہناں وچ مولوی نذر حسین، سید غلام حسین سکنہ چک نمبر 50، میاں عمر مرحوم، مسکین شاہ، محمد بخش تے کریم بخش بھٹی ساکن جھنگ ڈاکخانہ چیلہ موضع سخی سرور نجابت، تحصیل و ضلع جھنگ خاص گراں کھاوے شامل ہن۔

محکم الدین دیاں پنجابی مجلساں وچوں نثر دا نمونہ ویکھو:

”سجان اللہ کہی سوہنی نیتی پیو علی اکبر دے۔ ایہو جیہے جگ بد
ہویس گنہگاراں دے۔ جو قیامت تائیں گالیں ودیاں تھیں۔ آپ کول برباد
کر کے اُمت کول آباد کیتس۔ پچڑیاں دا باغ لٹی کے مارو جنگل کول باغ
بنائیں واسطے اُمت گنہگار دے چوٹیاں والے کھیر پواک وچ راہ خدا دے
فدا کیتس۔ راوی آہدا ہے جیہڑے ویلے عاشق اکبر اللہ اکبر علی اکبر دیاں
جھوکاں لڈیاں۔ اتے تنبوآں وچ شدت گرمی دی کنوں نغری آون لگے۔

العطش دے تے فرمیدی ہے۔“ (29)

محکم الدین ہوراں دیاں ایہہ مجلساں ویہویں صدی دے شروع دی پنجابی نثر دا نزل، نمونہ ہن۔ مجلساں دی زبان اندر لسانی تے فنی حوالے نال کئی خوبیاں موجود ہن۔ محکم الدین ہوریں جھنگ دے علاقے دے جم پل سن، ایس کر کے اوہناں دی زبان اُپر لہندی دا اثر چوکھا دکھالی دیندا ہے۔ زبان وچ روانی تے جذبیاں دا زور وی سکھراں تے موجود ہے۔ مجلس دی ایہہ مڈھلی لوٹ ہوندی ہے کہ مجلس نوں پڑھن تے سنن والے اُپر غم دی کیفیت نوں اُبھارنا تے کربلا دے شہیداں نال ہمدردی دا جذبہ پیدا کرنا ہوندا ہے۔ جیساں وچ لکھاری سہل ہو یا جا پیدا ہے۔

احمد علی دے پیو دا ناں مرزا اللہ دتا تے قوم مغل، جھنگ دے وسنیک ہن۔ (30) ایس توں اڈ پنجابی ادب دیاں تاریخاں تے تذکریاں اندر احمد علی دے جیون بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی، اک قلمی نسخہ ملدا ہے جیساں وچ پنجابی مرثیہ تے نثری تقریراں موجود ہن۔ ایہناں مرثیاں تے تقریراں دے اخیر تے لکھاری نے اپنا ناں پتا تے تاریخ درج کیتی ہے۔ جیساں توں اوہناں دے جیون سے دی دس پیندی ہے۔ ایس لکھت دے کل 282 صفحے ہن۔ اول آخر ناقص ہے تے کتابت لمی کالی سیاہی ورتی گئی ہے۔

ایس قلمی نسخے اندر احمد علی دی پنجابی تقریر جو اوہناں ”تقریر شہادت علی اصغر معصوم علیہ السلام“ دے سرناویں پیٹھ لکھی ہے۔ وچوں وگی نمونے وچوں پیش ہے:

”سین بانوکوں ہے وت آج یہ نواں داغ ڈتو نے جو جھنڈ جھنڈ

ولے اصغر دا اوندے سامنے سپر کیونے وچ روایت دے پوہتا ہے۔ جو

حضرت امام علیہ السلام بعد شہادت علی اکبر دے وچ چُپ دے گھر دے

کھڑتے اپنے پروردگار دا شکر کریندے کھڑے آہن۔ تاں اچل چیت ہک

روز غیب کنوں آیا۔“ (31)

ایس تقریر دے اخیر تے لیکھک ولوں لکھیا ہے بقلم خود احمد علی ولد مرزا اللہ دتا قوم مغل سکنہ جھنگ تے تاریخ وی درج ہے مورخہ 31 جنوری 1890ء۔ (32) ایس قلمی نسخے اندر احمد علی توں اڈ خیر محمد ولد مرزا فتح محمد قوم مغل ضلع جھنگ دے منظوم پنجابی مرثیہ تے مجلساں پنجابی نثر وچ شامل ہن۔ (33) خیر محمد ہوریں ذاکر ہن تے اوہناں ایہہ تقریر کسے مجلس وچ پڑھی ہووے گی۔

ایس قلمی نسخے اندر خیر محمد دی وی تقریر پنجابی نثر وچ لکھی ہوئی ملدی ہے۔ اوس وچوں مثال وگی وچوں پیش ہے:

”یارو جیہڑے ویلے ابھاسیں گل سکینہ خاتون زبانون پھوپھی صاحب دے سنی اتے ظلم شمر بدتر دا ڈٹھا سین دیاں کوکاں نکل گئیاں تے فرمایا۔ میڈا بابل پیا مریندا وان پھوپھی۔ نہ ملسی ویر بھین کوں جیندا وال پھوپھی تھی گئی بابل تے بھیڑ سیاہ دی پئی لڈیندی جھوک مسافر شاہ دی۔ پیا ظالم ظلم کریندا روضہ رسولؐ دا کنبہ راکھا وے۔“ (34)

اخیر تے درج ہے بقلم خود خیر محمد ولد مرزا فتح محمد و قوم مغل ضلع جھنگ تے تاریخ 14 جولائی 1897ء ہے۔ (35) ایسے ای قلمی نسخے وچ شرف دی پنجابی نثر وی موجود ہے۔ ایس ناں دے اک ہور بندے دی دس وی پیندی ہے جیہدا پورا ناں شرف الدین ہے تے پیو دا ناں مولوی شیر محمد ہے دولت دروازہ ملتان دے رہن والے سن۔ اوہناں دے کلام دے مجموعے ”گوہر صدف“ گنج ”شہیداں“ وغیرہ چھپ چکے ہن۔ (36) ایس قلمی نسخے اندروں پنجابی نثر دا نمونہ ایس شرف ہوراں دا ونگی لئی پیش کرنے ہاں جو اوہناں ”تقریر شہادت جناب زینب خاتون اور دوبارہ قید ہونا جناب امام زین العابدین کا۔ شرف“ دے سرناویں پیٹھ لکھی ہے۔ نمونہ دیکھو:

”ای محبان حسینؑ۔ روایت وچ پوہنتا ہے۔ جو ہک سوداگر واسطے خرید و فروخت دے طرف شام دے پیا ویندا ہا۔ او آدھا ہے جیس وقت میں قریب شام دے پوہنتا ہا۔ وچ جنگل دے ڈٹھا ہم۔ جو ڈوں قبران فعدم موخر بنیاں کھڑیاں ہن۔ اتی ہک حجرہ کچا نزدیک اوہناں قبران دے بنیا کھڑا ہے۔ جیس وقت میں قریب اوہناں قبران دے گیم۔ ڈٹھا ہم۔ جو ہک شخص اوتی قبر مقدم دے قرآن بیٹھ پڑھدا ہے۔ میں دل اپنے وچ حیران تھیم۔ تی چاہیم۔ جو ایں شخص کنوں پچھاں۔ جو ایہہ کیہڑے مسافراں اللہ والیاں دیاں قبران ایں جنگل دے وچ آ بنیاں ہن۔ جو جیس جاتے آبادی دا نام نشان وی نظر نہیں آندا۔ قریب اوں شخص دے وعلی سلام ولانیم تے اکھیم بھائی کجھ خبر ہئی۔“ (37)

غلام حیدر فدا (1880-1943ء) میاں اللہ بخش دے گھر جمے۔ (38) اوہناں دے والد ڈیرہ اسماعیل خاں نوں چھڈ کے موضع سیال تحصیل بھکر ضلع میانوالی وچ آن وے۔ فدا تے اوہناں دے بھرا صادق حسین تے محمد حسین میانوالی نوں خیر باد کہہ کے کروڑ لعل عیسن آوے۔ غلام حیدر فدا ہوریں عربی فارسی تے سندھی زبانان دے وی جانوسن۔ (39) آپ نے قرآنی آیتاں دی تفسیر، حمد، نعت تے منقبت اہل بیت دے نال مرثیے وی لکھے۔ اوہناں دیاں لکھیاں پنجابی نثر

وچ تقریراں ملدیاں ہن جو اوہناں مجلس پڑھن لئی لکھیاں سن۔ چنگے مشہور ذاکر ہوئے اوہناں دے بہت سارے شاگرداں نے وی بڑی سلاہنا کھٹی۔ اوہناں دیاں چھپیاں لکھتاں وچ مرثیے تے پنجابی تقریراں وی ملدیاں ہن جو پنجابی نثر وچ ہن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچوں ”دربار شہداء“ (چھپت 1342ھ) ”بہادری حضرت علی علیہ السلام گلزارِ انما“، بیاض شہدا وغیرہ ہن۔ ایہناں لکھتاں وچ ورتی گئی پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”راوی آہدے حضرت ایہں خیال وچ مو بیٹھے آہن جو اتنے

تائیں خیمے وچوں ہائے ہائے دے آواز آئے۔ جے غور نال ڈٹھا تاں معلوم

ہو یا کہ شہزادہ عبداللہ پتر جناب امام حسنؑ لہجتی دا خیمیاں کنوں نکل کے آ رہا

ہے۔ حُسن و جمال اوں بدرتمثال دا اینویں جلوے مریندا آندے۔ جیوں جو

چوڈھویں دا چن بدل وچوں باہر آندے۔ او شہزادہ اُنق خیمہ کنوں اینویں

نمودار ہو یا۔ جناب زینب اپنی دائی ضعیفہ فُضّہ کوں فرما رہی ہے۔“ (40)

مولوی گل محمد عاشق 1885ء نوں پیدا ہوئے تے عاشق ملتان دی دے نال مشہور

ہوئے۔ پہلوانی چھڈ کے ذاکری کرن لگ پئے۔ سید علی شاہ کولوں ذاکری دا فن حاصل کیتا تے

شاعری دے عروض نبی بخش مضطرتوں سکھے۔ عربی دی تعلیم مولانا سید امیر حسین شاہ توں مکمل کیتی۔

پنجاب تے سندھ دے بڑے مشہور ذاکر ہوئے سن۔ سارا ٹبر ای اہل بیت نال حُب رکھدا سی۔

12 ربیع الاول 1352ھ نوں پورے ہو گئے۔ (41) آپ دا کلام مرثیہ، حمد، نعت، تے منقبت دی

صورت وچ ملدا ہے۔ عربی فارسی زبان دیاں تشبیہاں تے استعارے چنگے سوہنے ڈھنگ نال

ورتدے ہن۔ اوہناں دیاں لکھیاں پنجابی نثر دیاں تقریراں وی ملدیاں ہن۔ جو اوہ محرم دے

مہینے وچ مجلساں اندر پڑھدے سن۔ پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے۔

”محب حسین! غور کرن اہل انصاف قرآن مقدس وچ ہے صاف

صاف یعنی رسول کریمؐ ذکر ہے اور جناب امیر اہل الذکر ہے۔ لکھن زمانہ

ہا خلیفہ ثانی دا یعنی عمرؓ بن خطاب دی حکمرانی دا ہک روز یہودی آ کر سوال

کیتا۔ شروع اپنا حال کیتا۔ خلیفہ صاحب بھی خیال کیتا اوہ یہودی نے پہلا

سوال کیتا میں میت کوں امام جانناں ڈوجھا مُردے کوں کہنداں تیرجھا حق

کنوں بیزار ہاں۔ ایہناں تریہنہہ گالیں دا اقراری ہاں۔ برائے خدا جواب

بخشو۔“ (42)

منشی نبی بخش 1895ء نوں شجاع آباد ضلع ملتان وچ پیدا ہوئے۔ (43) سنی عقیدے نال

تعلق رکھدے سن۔ شاعر تے ذاکر بنن دے شوق نے عاشق ملتانى دا شاگرد بنا دتا۔ جو اوس ویلے دے چنگے شاعر تے وڈے ذاکر سن۔ (44) شوق تخلص کردے ہن۔ آپ دیاں چھپیاں لکھتاں وچوں ”انوار ذوق“، ”اسرار ذوق“، ”رموز شوق“، ”اخبار شوق“، ”بوستان شوق“، ”گلستان شوق“، ”گلستان ذوق“ وغیرہ دے ناں ذکر یوگ ہن۔ ایہناں ساریاں لکھتاں اندر پنجابی نثر وچ تقریراں موجود ہن جو شوق ہوریں مجلساں وچ پڑھدے سن۔

”گلستان ذوق“ وچوں پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں ویکھو:

”دوستاں محمد دی آل دے پوہنتا ہے وچ روایت دے کہ جیڑھے

ویلے حشر ڈینھ آسى زمین تانبے دے وانگوں ہوئیس۔ سوا نیزے تے سبھ ہو

سى۔ ہر فرد بشر اپنے پسینے دے وچ غرق ہوئیس۔ نفسو نفسی دی پکار ہوئیس۔

مخلوق ہر طرف خوف توں دوڑئیس۔ لیکن ذرہ بھر آرام نہ ملئیس۔“ (45)

شوق ہوراں دیاں لکھتاں اندر پنجابی نثری تقریراں توں اڈ مرثیے، حمد تے نعتاں وی

موجود ہن۔

مولوی سردار علی دے جیون بارے ادبی تاریخاں تے تذکریاں توں کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ اوہناں دیاں لکھتاں اندر لی گواہی مطابق اوہ کارہ تحصیل شاہ پور ضلع سرگودھا دے وسٹیک سن تے فوق تخلص لکھدے سن۔ (46) خلش پیر اصحابی ہوراں وی ایس توں ودھ جانکاری دتی۔ اوہناں دیاں تین لکھتاں ساہمنے آئیاں ہن جیہناں وچ ”نظام فوق الجعفری“، ”بیان فوق“ تے ”کلام فوق“ ہن۔ خلش پیر اصحابی ہوریں لکھدے ہن کہ ایہناں نوں مجلس پڑھن دا شوق سی تے عاشق ملتانى دے شاگرداں وچوں سن تے اوہناں دی اک ہور لکھت ”گلزار فوق“ دا وی ذکر کیتا ہے۔ جو مرثیاں دا مجموعہ ہے تے اوس اندر پنجابی نثری مجلساں وی شامل ہن۔

اوہناں دیاں لکھتاں وچوں ”نظام فوق الجعفری“ دی پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں

پیش ہے:

”مسلمان فارسی کنوں روایت ہے کہ ہک ڈھاڑے جناب سید

کانات فخر موجودات کہیں پاسیوں تشریف شریف گھن آئے۔ جناب دی کمر

اطہر اُتے پٹکا زیب دار ہا۔ گویا حلقہ پٹکا وچ آفتاب نبوت چمکدا رہا۔

مسلمان کامل الایمان آہدے ہے۔ میکوں ارشاد فیض بنیاد رسول دوسرا کیتا

یعنی کمر کھولن دا اشارہ محبوب کبریا کیتا۔ میں کمر حضور دی کھولن واسطے دل

وچ خیال کیتا۔ اوس شہ لاجیال نے میکوں خورسند اُتے نہال کیتا.....“ (47)

ریاض الشہداء دے لیکھک مولوی سید فضل حسین صاحب تخلص وفا دے جیون بارے کوئی جانکاری نہیں ملدی۔ اوہناں دی لکھت توں معلوم ہوندا ہے کہ اوہ ذاکر ہن تے اوہناں دیاں پنجابی نثر دیاں تقریراں تے مرے ایس لکھت اندروں ملدے ہن اوہ چنگے شاعر وی ہن۔ اوہناں دی لکھت اندروں پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”نصر من اللہ وفتح قریب۔ پروردگار عالم فرمیندا ہے میں ہاں فتح و نصرت ڈیون والا۔ ہر نبی و امام کوں واسطے نصرت ہک ہک مددگار عطا فرمایا جیسا کہ آدم کوں شیث ڈتے۔ نوح کوں سام ڈتے۔ ابراہیم کوں اسمعیل ڈتے موسیٰ کوں ہارون ڈتے۔ داؤد کوں سلیمان ڈتے۔ سلیمان کوں آصف بن برنیا ڈتے۔ محمد صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کوں علی علیہ السلام ڈتے۔ حسین علیہ السلام کوں عباس حق شناس ڈتے۔ حضرت علی علیہ السلام نے ایہہ خاص اہتمام فرمایا ہا۔ بعد از وفات خاتون علیہا السلام دے اپنے بھرا عقیل مرد جلیل کنوں مشورہ گدا کہ میکوں ہک شادی دی ضرورت ہے۔ او صاحب علم نسب دے بڑے عالم فاضل ہن۔ ایہناں دی رائے دے مطابق بی بی ام البنین نال میڈے پیر دا عقد ہو یا۔ جس وقت ایں خاتون معظّمہ کوں علی علیہ السلام گھن آئے تو کیا ہو یا ہے۔“ (48)

”کلید الفلاح“ ناں دی لکھت ملدی ہے جیسی اندر لیکھک دا ناں مداح حسین خان مداح لکھیا ہے۔ مداح تخلص معلوم ہوندا ہے لکھاری بارے ایہہ وی لکھیا ملدا ہے کہ اوہ سکنہ کہاورن کلاں ڈاکخانہ کونلہ جام تحصیل بھکر ضلع میانوالی دے وسنیک ہن۔ (49) ایسے ہی لکھت دے مکھ تے مصنف لنگاہ و مداح لکھیا ملدا ہے۔ خلش پیر اصحابی ہوراں دی کتاب ”ملتان مرثیہ“ دے صفحہ 275 تے غلام علی لنگاہ تخلص مداح دا ذکر وی ملدا ہے۔ جو موضع شہانی تحصیل بھکر دے وسنیک ہن۔ (50) جیہناں دی مرن تاریخ 26 جمادی الاول 1375ھ درج ہے۔ (51) ”ذریعۃ الفلاح“ ناں دی اک ہور لکھت وی ملدی ہے جس دے مکھ تے مصنف دا ناں شوق و مداح لکھیا ہے۔ ایہہ سدا ہوندا ہے کہ شوق تے مداح دو دکھ دکھ لیکھک ہن ایسے حساب نال لنگاہ تے مداح وی دو ہی لیکھکاں دے ناں ہن۔

سید مداح حسین شاہ صاحب شاد ناں دا اک ہور لیکھک وی سامنے آیا ہے جیسی دیاں ایہہ لکھتاں ملدیاں ہن۔ ”چمن آباد“ سلسلہ جعفری نمبر 243 چھپت سما 1352ھ مجموعہ نو تصنیفات ”گلزار شاد“ ہن۔ ایس دے جیون بارے خلش پیر اصحابی ہوراں دی دتی جانکاری مطابق سید

مداح حسین شاہ (1903-1959ء) سائیں سید علی شاہ چھینوی دے دوہترے ہن۔ (52) اوہناں دے والد غلام حسین شاہ موضع یوسف شاہ تحصیل بھکر وچ آن وے۔ (53) اوہناں دا آبائی وطن نواں کوٹ سی۔ ”چمن آباد“ تے ”بیان شاد“ دا ذکر کردے ہین۔ ساڈے کول ”گلزار شاد“ مجموعہ نو تصنیفات وی ملدا ہے جو مصنف سید مداح حسین دا ہے۔ لگاہ تے مداح ناں دے لیکھکاں بارے نکھیرا کرن لئی اے ہور کھوج دی لوڑ ہے۔

”کلید الفلاح“ وچوں پنجابی نثری وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”دوستو! حق سبحانہ و تعالیٰ سورہ یونس دے وچ ارشاد فرمیندا ہے کہ آگاہ ہووو۔ تحقیق دوستان خدا کول کہیں قسم دا خوف نہیں ہے اتے نہ اوہ کڈا ہاں منموم و محزون ہوں۔ اوہ لوگ جو حکم پروردگار تے باسو چشم ایمان گھن آئے ہن۔ اتے خدا دے ڈسائے حراماں کول پرہیز کریندے ہن انہاں لوکاں دے واسطے اللہ دی طرف کول دنیا تے آخرت وچ مژدہ اتے بشارت ہے۔ دوستان خدا دے وڈے مرتبے ہن.....“ (54)

”چمن آباد“ دے لیکھک سید مداح حسین شاہ صاحب شاد ہن تے ایس دا چھپت سما 1352ھ درج ہے۔ ایس لکھت وچوں پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”بعد تعریف جناب سرور کائنات دے تعریف جناب امیر خیر گیر مومناں دے پیر دی عرض ہوندی ہے۔ وچہ کتب عامہ تے خاصہ و لے سند صحیح کنوں منقول ہے۔ فرمایا جناب مخبر صادق نے جیس مجلس وچ تعریف میڈی اہل بیت دی نہ ہووے۔ اوہ مجلس درجہ مقبولیت تک نہیں پہنچدی۔ تاں ہر خاص و عام کول چاہیے کہ اپنیاں مجلساں کول نال تعریف اہل بیت دے مزین کرن۔ جو ایہہ عمل اساڈا پسند ہووے وچ درگاہ رب العالمین دے بجکم رسول دو جہاں دے ہر بشر تے فرض ہے بلکہ حکم ہے قدیر دا قرآن موجود ہے ہر فرقے والا تصدیق کر سگدے.....“ (55)

”گلزاری داؤدی“ دے لیکھک مولوی غلام محمد بارے باہرلی گواہی کوئی نہیں ملدی۔ لکھت اندرلی جانکاری مطابق اوہ اک وڈے ذاکر سن۔ پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”قربان تھیواں جناب ام المصائب زہرا دی نائب وطنوں خرمی تاں درختاں توں پکھی اڈا اڈتے گئے۔ بازار مدینے دے بندکرا ڈتے

گئے۔ ڈیوے بچھا ڈتے گئے۔ عباس پہرے ڈیون والا ہا۔ لیکن اج رات
بی بی کون خیمہ لائوناں پیا۔ موت دیاں لٹیاں دا پھریدار سڈانوناں
پیا.....“ (56)

مولوی غلام محمد پنجابی زبان دے چنگے شاعر سن اوہناں دے پنجابی مرثیے ملدے ہن
جو ایس لکھت اندر موجود ہن۔ اوہ ملتان دے علاقے دے رہن والے سن۔ ایس کر کے اوہناں
دی بولی اُپر ملتانئی رنگ دی چھاپ وکھالی دیندی ہے۔
سید غلام حسن شاہ تائب (م: 1934ء) سیال تحصیل دے وسنیک سن۔ (57) اوہناں
دے والد دا ناں سید مرید حسین شاہ ہے تے سید علی شاہ چھینوی دے شاگرد ہوئے ہن۔ اپنے
سے دے بہت وڈے شاعر تے ذاکر ہوئے نیں۔ اوہناں دا پوترا خدا بخش جو غلام رضا شاہ دا
پتر ہے وی وڈا ذاکر مشہور ہويا۔ غلام حسن شاہ ہوریں ملتان تے سندھ تائیں دے علاقیاں اندر
پڑھن جاندے رہے ہن۔

اوہناں دی لکھت اندروں پنجابی نثر دی وگی نمونے وجہوں پیش ہے:

”مولا ایں غلام گوں ذرا ہک واری رخصت چا فرماؤ۔ چنتا کیوں
کریندے ہو۔ امام زمانے دے تساں ہو۔ تساں حوصلہ کرنا ہے تاں حوصلہ
امامت دا بے شک ڈکھاؤ۔ مگر ایں غلام دی تاں نوکری محض تلوار دی ہے۔
ایں حقیر گوں تاں رخصت فرماؤ۔ مولا ہک ذرا چنتا دل گوں نہ لاؤ۔“ (58)

واقعہ کربلا دے واپرن نال مسلم دنیا اندر اک وڈی لہر نے جنم لیا۔ جیس دے نتیجے وچ
مسلماناں نے آل رسول نال عقیدت تے ہمدردی دا اظہار کیتا۔ دنیا اندر جتھے جتھے وی مسلمان
موجود سن اوہناں اپنے اپنے انداز نال ایس واقعہ اُپر اپنا رد عمل ظاہر کیتا۔

ہندوستان اندر وی مسلمان شاعراں نے مقامی زبان وچ مرثیے لکھے۔ جیہناں نول
مسلمان خاص طور تے محرم دے مہینے وچ پڑھن دا اہتمام کردے۔ ایہہ روایت اپنی چکی ہوئی کہ
ہر سال محرم دے مہینے وچ باقاعدہ مجلساں دا اہتمام شروع ہويا۔ جیس وچ ذاکر واقعہ کربلا نول
بیان کردے تے مرثیے پڑھدے سن۔ ایہہ روایت عوامی رنگ اختیار کر گئی تے مسلماناں دے
فرقیاں توں اڈ غیر مسلم لوکاں نے وی شامل ہونا شروع کر دتا۔ پنجابی زبان وچ وی جنگ نامیاں
دی اک پکی پیڑی روایت وکھالی دیندی ہے۔ پنجاب اندر ایہہ روایت ملتان، جھنگ، چنیوٹ،
سرگودھا، میانوالی، بھکر، لیہ، ڈیرہ اسماعیل خاں، ڈیرہ غازی خان، مظفر گڑھ، فیصل آباد، لاہور تے
سیالکوٹ وغیرہ دے علاقیاں وچ سکھراں تے اپڑ چکی سی۔

لفظاں دی تکرار تے ڈرامائی عنصر پاروں اوہناں دی نثر ہور وی سلکھنی جا پدی ہے۔ مولوی فیروز دین ہوریں لاہور دے جم پل سن تے اوہناں بعد وچ بھکر وچ وسوں اختیار کیتی۔ بھکر وچ غلام سکندر دے شاگرد ہوئے۔ اوہ مرثیہ گو شاعر تے پنجابی مجلساں دے لیکھک سن۔ اوہناں دیاں مجلساں دی زبان اُپر بھکر دے علاقے دا رنگ موجود اے۔ عربی فارسی لفظاں دی ورتوں کیتی۔ اوہناں دی ورتی ہوئی زبان اندر لفظاں دی تکرار ”پرانے سُرانے“ وغیرہ دے لفظ آؤندے ہن تے نثر موسیقیت دے رنگ پاروں شاعری دے ودھیرے نیڑے جا پدی ہے۔ فیروز دین ہوراں دا لکھت ڈھنگ اندر ڈرامائی عنصر وی موجود ہے۔ جیس نال سنن تے پڑھن والے دی دلچسپی ودھ جاندی ہے۔ عام بول چال والے انداز وچ لہندی دا اثر نمایاں ہے۔ مولوی فیروز دین دی زبان انہویں صدی دی پنجابی نثر دا سلکھنا نمونہ اے۔ ویہویں صدی دے مرثیہ گو شاعر محکم الدین ہوراں دیاں ان چھپیاں پنجابی مجلساں وی سامنے آئیاں ہن۔ محکم الدین جھنگ دے جم پل سن تے ایہناں مجلساں دی زبان اُپر لہندی دا رنگ نمایاں ہے۔ عربی فارسی لفظاں دی ورتوں وی کیتی گئی ہے۔ تنسم تے تدبھو دوہاں روپاں وچ لفظالی موجود ہے۔ عام بول چال والا ڈھنگ ورتیا گیا ہے۔ لفظاں دی تکرار تے صوتی آہنگ پاروں نثر دی خوبصورتی وچ وادھا ہو یا ہے۔ محکم الدین ہوراں مجلساں وچ واقعہ نوں ڈرامائی رنگ نال بیان کیتا ہے جیس نال پڑھن سنن والے دی دلچسپی وچ وادھا ہوندا ہے۔

جھنگ دی جوہ دے اک ہور مرثیہ گو شاعر تے پنجابی مجلساں دے لیکھک احمد علی ہوراں دا ناں وی سامنے آؤندا ہے۔ ایہناں دیاں مجلساں اندر وی عام بول چال والا انداز ملدا ہے۔ لہندی دے اثر پیٹھ لکھی نثر اندر عربی فارسی دی لفظالی موجود ہے۔ ملتان شیعہ فرقے دا گڑھ نیا جاندا ہے۔ ایس کر کے ملتان اندر ذاکراں دی وڈی تعداد سامنے آئی ہے۔ ملتان اندر سرکڈھویں ذاکر گل محمد عاشق ملتانی، منشی نبی بخش شجاع آبادی، سید علی شاہ، سید عبداللہ شاہ، محرم شاہ، سید اللہ بخش، منشی محمد رمضان تے ہور بہت سارے مرثیہ گو شاعر تے پنجابی مجلساں دے لیکھک سامنے آؤندے ہن۔ ایہناں ذاکراں دیاں مجلساں اُپر ملتان دے علاقے دی لفظالی تے لہندی دا اثر نمایاں ہے۔

ملتان دی جوہ دے ایہناں لیکھکاں دیاں پنجابی مجلساں دی زبان اندر تھوڑے بہتے فرق نال عربی فارسی زبان دی لفظالی موجود ہے۔ تنسم تے تدبھو روپاں وچ لفظالی ورتی گئی ہے۔ ملتان دی جوہ دے ذاکراں دا پنجاب دے دو جے علاقیاں دے ذاکراں دی زبان اُپر اثر ہو یا دکھالی دیندا ہے۔ ملتانی رنگ وچ ایہناں ذاکراں دیاں پنجابی نثر دیاں مجلساں دا بہترین نمونہ

ہے۔

غلام حیدر فدا ہوریں ڈیرہ اسماعیل خاں دے جم پل سن تے اوہناں بھکر وچ وسوں اختیار کیتی۔ ایہناں دیاں پنجابی مجلساں اُپر بھکر میانوالی دی بولی دا رنگ نمایاں ہے تے عربی فارسی زبان دی لفظی تدبھو تے تنسم روپاں وچ ورتی ہوئی دکھالی دیندی ہے۔ فدا ہوراں دیاں مجلساں اندر ڈرامائی رنگ موجود ہے۔ جو واقعے اندر ہور وی دلچسپی پیدا کر دیندا ہے۔ بھکر دی جوہ دے اک ہور لیکھک مداح حسین مداح ہوراں دی زبان اُپروں لہندی تے بھکر دے علاقے دی لفظی دا اثر نمایاں ہے۔

اُپر دتے گئے ویروے توں ایہہ گل نثر کے سایہ آ جاندی ہے کہ پنجاب دے اڈ و اڈ علاقیاں اندر ہوند وچ آون والی ایہہ پنجابی نثر جو ”مجلساں“ اندر موجود ہے۔ پنجاب دے علاقائی رنگاں دی پھلکاری اے۔ جیہناں اندر ہر علاقے دا رنگ نمایاں ہے۔

ایہناں لیکھکاں کول لہندی دا اثر تے عربی فارسی لفظی دی ورتوں ملدی ہے جو تنسم تے تدبھو روپاں وچ ہے۔ لفظاں دی تکرار تے موسیقیت نال نثر شاعری دے ودھیرا نیڑے جا پدی ہے۔ ایہناں لیکھکاں نے واقعہ کر بلانوں ڈرامائی رنگ نال پیش کیتا ہے۔ ایس اندر ورتے گئے نکلے جملے ڈرامے دے مکالمے جا پدے ہن۔ ایس ایہنوں نرول پنجابی نثر دا نمونہ آکھ سکدے آں۔

حوالے

* صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج ٹاؤن شپ، لاہور

- 1- شہباز ملک، مرتبہ۔ جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء)، 19۔
- 2- مظفر حسین ملک، ”دبیر سوانح کلام“ مقالہ پی ایچ۔ ڈی اردو، پنجاب یونیورسٹی لاہور 10۔
- 3- خلش پیر اصحابی، ملتان مرثیہ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء)، 37۔
- 4- خلش پیر اصحابی، 37۔
- 5- خلش پیر اصحابی، 38۔
- 6- غلام سکندر، روضہ تہم جزو اول حصہ دواز دہم، (ملتان: مولوی خیر الدین صابر، 1317ھ)، 12۔
- 7- غلام سکندر، 4۔
- 8- غلام سکندر، 4۔
- 9- غلام سکندر، فغان تہم، جزو دوم از حصہ یاز دہم، (ملتان: مولوی محمد خیر الدین صابر، 1315ھ)، 4۔
- 10- غلام سکندر، میدان تہم، جزو دوم از حصہ چہار دہم، (ملتان: مولوی محمد خیر الدین صابر، 1319ھ)، 7۔

- 11- غلام سکندر، سامان تاتم، جزو اول از حصہ یاز دہم، (ملتان: مولوی محمد خیر الدین صابر، 1315ھ)، 11۔
- 12- خلش پیر اصحابی، 62۔
- 13- خلش پیر اصحابی، 62۔
- 14- خلش پیر اصحابی، 62۔
- 15- خلش پیر اصحابی، 62۔
- 16- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 391۔
- 17- مولوی فیروز الدین، صحیفہ تاتم، بار دوم۔ حصہ سوم (ملتان: مولوی خیر الدین صابر، 1318ھ)، 9۔
- 18- خلش پیر اصحابی، 245-246۔
- 19- خلش پیر اصحابی، 245۔
- 20- منشی محمد رمضان بہار، صحیفہ انوار (ملتان: مولوی فیض بخش، س۔ ن۔)، 2۔
- 21- منشی محمد رمضان بہار، 6۔
- 22- غلام علی، دربار تاتم (ملتان: مولوی غلام اصغر، س۔ ن۔)، 10۔
- 23- غلام علی، دربار تاتم، 12۔
- 24- محکم الدین، ”بیاض“، مملوکہ محمد سلیم چودھری۔ لاہور۔ 229۔
- 25- محکم الدین، 256۔
- 26- بیوی محکم الدین۔ گل بات۔ 1990ء۔
- 27- محکم الدین، ”بیاض“، 295۔
- 28- محکم الدین، 230۔
- 29- محکم الدین، 7۔
- 30- احمد علی، ”بیاض“، مملوکہ محمد سلیم چودھری۔ لاہور۔ 29۔
- 31- احمد علی، 5۔
- 32- احمد علی، 24۔
- 33- محکم الدین، 134۔
- 34- احمد علی، 29۔
- 35- احمد علی، 193۔
- 36- خلش پیر اصحابی، 215۔
- 37- خلش پیر اصحابی، 215۔
- 38- خلش پیر اصحابی، 175۔
- 39- خلش پیر اصحابی، 175۔
- 40- غلام حیدر فدا، دربار شہداء (ملتان: غلام اصغر، 1342ھ)، 18۔
- 41- خلش پیر اصحابی، 231۔
- 42- مولوی گل محمد عاشق، دربار نورانی (لاہور: گیلانی الیکٹرک پریس، س۔ ن۔)، 3۔

- 43- خلش پیر اصحابی، 286-
 44- خلش پیر اصحابی، 286-
 45- منشی نبی بخش، گلستانِ زمون (ملتان: غلام اصغر کربلائی مشہدی، س۔ن۔)، 8-
 46- مولوی سردار علی، نظامِ فوق الجعفری (ملتان: مولوی فیض بخش، س۔ن۔)، 1-
 47- مولوی سردار علی، 4-
 48- مولوی سید فضل حسین، ریاض الشہداء (ملتان: مولوی فیض بخش، س۔ن۔)، 20-
 49- لنگاہ و مداح، کلید الفلاح سلسلہ جعفری نمبر 238 (ملتان: مولوی غلام اصغر، س۔ن۔)، 2-
 50- خلش پیر اصحابی، 275-
 51- خلش پیر اصحابی، 275-
 52- خلش پیر اصحابی، 269-
 53- خلش پیر اصحابی، 269-
 54- لنگاہ و مداح، کلید الفلاح (ملتان: مولوی غلام اصغر، س۔ن۔)، 4-
 55- سید مداح حسین شاہ، حسین آباد (ملتان: غلام اصغر، 1352ھ)، 10-
 56- مولوی غلام محمد، بھنزار داؤدی (ملتان: جمال حسین جعفری، س۔ن۔)، 15-
 57- خلش پیر اصحابی، 161-
 58- خلش پیر اصحابی، 164-

محمد آصف خان: جیون تے لکھتاں

Abstract

Muhammad Asif Khan was a great writer of Punjabi language and literature, linguist, storyteller, critic, researcher, teacher, translator, editor of literary magazines, editor of classical literature, and a man who spent his entire life in Punjabi. He has immense services for the Punjabi language, he not only worked for the development of the Punjabi language but also set an example for Punjabi writers coming from his practical life. He has rendered invaluable services to the Board. This article discusses his life and books in detail from a research point of view.

محمد آصف خان (1929ء-2000ء) پنجاب دے مہان سوجھوان، ماہر لسانیات، کہانی کار، پارکھ، کھوجی، منے پرمنے استاد، پنجابی دے سیوک، اُلٹھا کار، ادبی رسالیاں دے مدیر، کلاسیکی ادب دے سوڈھی تے اچیپے جی سن جیہناں پوری حیاتی پنجابی لئی وقف کر دتی۔ محمد آصف خان فارسی، ہندی، سندھی، سنسکرت، جاپانی تے اردو دے جانو تے پھی سوجھوان ہان۔

محمد آصف خان دے وڈ وڈیرے بستی دانشمنداں ضلع جالندھر دے رہن والے سن تے محمد آصف خان وی اوتھوں دے جم پل سن۔ ایہہ بستی اوہناں دے اک بزرگ شیخ الاسلام میاں شیخ درویش نے اک بزرگ مولانا محمد ابرہیم دانشمند دے ناں اُتے 1026 ہجری بمطابق 1617ء وچ وسائی۔ اوس ویلے ہندوستان اُتے لودھی خاندان دا راج ہا۔

انصار دانشمنداں دی ایہہ بستی جالندھر شہر توں دو میل تے بستی غزاں توں چار فرلانگ دے پدھ اُتے مغرب والے پاسے وسدی ہا۔ ایہہ پٹھاناں دیاں بستیاں نالوں ودھ ہا۔ دو جیاں بستیاں نالوں اتھے علم تے ادب، بہادری تے خوبصورتی وی ودھ ہا۔ ”جالندھر ڈسٹرکٹ گزیٹیئر“ وچ بستی دانشمنداں دے سن بارے لکھیا ہے:

"The migration of Shaikh Bazid from Mastwi to Kani Kuram has already been mentioned. Though many of his descendants moved to jullundur at an early date others remained at Kani Kuram. The

descendants of Shaikh Yusaf (Son of Mulana Ibrahim) only settled at Jullundur in 1018 H. (1609 A.D.) They founded the town of Ibrahimpur now known (after Mulana's other name of Danishmand) as Basti Danishmandan. Shaikh Darvesh, the great-great-grandson of Shaikh Bazid I, also came from kani Kuram to Jullundur in the time of Jahangir, and in 1026 H. (1617 A.D.) he bought the land on which he founded Surajabad, now Basti Shaikh."⁽¹⁾

بستی دانشمنداں دا پہلے ناں ابراہیم پور ہا جیہنوں شیخ درویش ہوراں اپنے اک مورث اعلیٰ حضرت شیخ سراج الدین دی نسبت نال ایہدا ناں ”سراج آباد“ رکھیا۔ انج ایس بستی دے واسیاں ایہدا ناں حضرت ابراہیم دانشمند دی نسبت نال ”ابراہیم پور“ رکھیا ہا۔ محمد ایوب خاں ہوریں دسدن:

”اس بستی کا ابتدائی نام ”ابراہیم پور“ تھا۔ یعنی جس طرح حضرت شیخ درویش نے اپنے ایک مورث اعلیٰ حضرت شیخ سراج الدین بن مولانا ابراہیم دانش مند کی نسبت سے اپنی بستی کا ابتدائی نام ”سراج آباد“ رکھا۔ اسی طرح اس بستی کے آباد کنندگان نے اس کا نام اپنے جد امجد حضرت مولانا ابراہیم دانشمند کی نسبت سے ابراہیم پور رکھا تھا۔ چونکہ ایک دوسرے پٹھان نے بعدہ اپنے نام پر ایک نئی بستی آباد کر کے اس کا نام بھی ”بستی ابراہیم خان“ رکھ لیا تھا اس لیے ان دونوں بستیاں کے ہم نام ہونے کی وجہ سے جو غلط فہمی پیدا ہوئی تھی اُسے دور کرنے اور ایک امتیاز قائم رکھنے کی خاطر اس بستی کے ساتھ لفظ دانشمنداں کا اضافہ کر لیا گیا لیکن بعد میں ”ابراہیم پور“ کی بجائے اس کو ”بستی دانشمنداں“ کہہ کہ پکارا جانے لگا جو آج تک اسی نام سے مشہور ہے۔“⁽²⁾

ایس بستی نوں وساوں وچ لوک کانی گرام توں محلہ رستہ اخوند وچ اپنے لگدیاں دے کول رہن لگ پئے۔ ایہہ لوک ریشم تے گھوڑیاں دے تاجر ہائے۔ اوہناں اتھے ہندو ڈوگراں کولوں بھوئیں مل لے کے بستی وسائی۔ جیہدا ناں ”ابراہیم پور“ ہا۔ ایہہ بستی لہلہاندے کھیتاں، کیاریاں تے سوہنے درختاں نال بھری ہوئی ہے۔ ایتھوں دے لوکیں بہوں وڈے زمیندار نہیں سن تے نہ ہی ایہہ لوکیں سرمایہ دار سن۔ ایہہ نکلے زمیندار ہائے جیہڑے ہر قسم دیاں فصلاں تے سبزیاں لگدے سن۔ کدائیں کدائیں باغ وی سن۔ ایتھوں دے لوکیں عالم فاضل سن۔ ایتھوں کئی درویش وی جے جیہناں علم نوں پورے جالندھر وچ کھلاریا۔ ایتھوں دے لوکیں خوشحال سن۔

محمد آصف خاں ہوراں دے والد دا ناں ”محمد عبداللہ خاں“ ہا، جیہڑے ۱۸۹۴ء نوں بستی دانشمنداں ضلع جالندھر وچ جمے۔ اوہناں دی بیوی دا ناں ”معصوم جان“ ہا۔ ”معصوم جان“ وی بستی دانشمنداں دی سن۔ اوہناں دے والد دا ناں فضل الہی خاں ہا۔ جیہڑے بہوں وڈے زمیندار تے کھاندے پیندے سن۔ محمد آصف خاں ہوراں دے دادا دا ناں ”معراج دین“ ہا۔ محمد آصف خاں ہوراں دے والد واہی نبی کر دے سن۔ اوہناں دی جدی جائیداد اوہناں دے دادا جی لڑھا چھڈی تے رہندی دا گھٹ محمد آصف خاں ہوراں دے والد بھر چھڈیا۔ جدی جائیداد وچوں چار ایکڑ بچی ہا جیہدے اُتے محمد آصف خاں ہوراں دے والد واہی نبی کر دے سن۔ محمد آصف خاں ہوراں دے دادا جی دو ویاہ کیتے ہوئے سن۔ اوہناں دے والد پہلی بیوی وچوں سن۔ محمد آصف خاں دے والد محمد عبداللہ خاں ہوراں کجھ جدی جائیداد پیو دی دو جی بیوی دے بالاں وچ ونڈ دتی۔ اوہناں دے والد ان پڑھ سن۔ ونڈ مگروں اپنی بستی چھڈ کے شیٹو پورہ وچ رہن لگ پئے تے کجھ ورہیاں مگروں سنت نگر لاہور وچ آ گئے۔

محمد آصف خاں ہوراں دی تاریخ پیدائش بارے دو راواں پائیاں جاندیاں نیں۔ اوہناں دی میٹرک دی سند اُتے تاریخ پیدائش 19 اگست 1929ء ہے جدوں کہ اوہناں دے شناختی کارڈ اُتے 29 نومبر 1929ء لکھی ہوئی ہے۔ محمد آصف خاں ”چیترا“ نوں انٹرویو دیندیاں دسیا: ”میں 29 نومبر 1929ء نوں بستی دانشمنداں ضلع جالندھر وچ جمیا۔“ (3)

عبدالغفور قریشی ہوریں ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ محمد آصف خاں ہوراں دی تاریخ پیدائش بارے لکھدے نیں:

”محمد آصف خاں ہوریں محمد عبداللہ خاں ہوراں دے گھر 29 نومبر

1929ء نوں بستی دانشمنداں جالندھر شہر (پوربی پنجاب) وچ پیدا

ہوئے۔“ (4)

اسیں ”پنجابی ادب دی کہانی“ محمد آصف خاں ہوراں دے شناختی کارڈ تے اوہناں دی دی تاریخ 29 نومبر 1929ء نوں ہی درست من رہے آں۔

محمد آصف خاں ہوریں بستی دانشمنداں ضلع جالندھر وچ جمے سن۔ اوہناں دے والد دا ناں محمد عبداللہ خاں تے والدہ دا ناں معصوم جاں ہا۔ محمد آصف خاں ہوریں اٹھ بھیناں بھرا سن۔ ایہہ بستی دی نینہہ محمد آصف خاں ہوراں دے اک بزرگ میاں شیخ درویش ہوراں رکھی ہا۔ محمد آصف خاں ہوریں اٹھ بھیناں بھرا سن۔ سب تول وڈے محمد آصف خاں ہوریں سن۔ تے دوجے بھرا اوہناں نوں ”بھایا“ کہہ کے بلاندے ہاں۔ محمد آصف خاں ہوراں دا سب

توں نکا بھرا پاکستان وچ جمیا ہاتے دو جے سارے بستی دانشمنداں ضلع جالندھر وچ جے ہائے۔
محمد آصف خاں ہوراں دی اک بھین ہا۔ ایہہ سارے بھرا اکٹھے رہندے سن۔
محمد آصف خاں ہوراں جدوں بستی دانشمنداں وچ اکھ کھولی تاں او دوں گھر وچ غریبی دا
راج ہا۔ ماں جی پورھا کر کے لعل دی سانجھ کیتی۔ محمد آصف خاں ہوراں 1945ء وچ آر ایس
چرچ ہائی سکول جالندھر سٹی توں میٹرک پاس کیتا۔ اوہ اپنی تعلیم بارے اک انٹرویو وچ انج
دسدے نیں:

”جھوں تیکر تعلیم دا تعلق اے میرے ماپے بہت غریب سن تے اوہ
پڑھا نہیں سن سکدے۔ میرے دادا تے پیو زمیناں وچ کے وپہلے ہو
چکے سن۔ میری ماں جی بہت محنت کردے سن۔ اوہ بہت ہنر جانڈے
سن۔ اوہ پراندا بہت اچھا بناندے سن۔ میرے تے میرے چھوٹے
بھرا دی تعلیم دا خرچہ ابا جی دے مسیراں دیاں تنخواہواں وچوں پورا
ہوندا۔ اساڈی دادی یعنی ابا جی دی ماسی اساڈی مدد کسے نہ کسے شکل
وچ کردے رہندے سن۔ کدی مکئی بھیج دینی، کدی گڑ انج کر کے میں
1945ء وچ میٹرک کر لیا۔“ (5)

محمد آصف خاں ہوراں دے والدین ان پڑھ سن پر ایہناں نوں پڑھن دا بہوں شوق
ہائی۔ اوہ بستی دانشمنداں وچ اپنا ڈھیر ویلا گھر گزار دے تے گجھ پڑھدے رہندے۔ اوہ بیلیاں
نال تھوڑا ویلا گزار دے۔ اوہناں دے بھائی ”فاروق احمد خاں“ دے آکھن موجب:
”میری والدہ محترمہ بتاتی تھیں کہ جب یہ سکول میں پڑھتا تھا تو اگر کوئی
دوست اسے بلانے آتا تو یہ باہر جا کر اسی وقت واپس آ جاتا میں
پوچھتی آصف تم ابھی تو باہر گئے تھے اور ابھی واپس آ گئے ہو وہ کہتا ماں
میں نے تو پڑھنا ہے انھوں نے پڑھنا نہیں۔“ (6)

محمد آصف خاں ہوراں اپنی مڈھلی تعلیم جالندھر وچ کنگلے پینڈے پیاں رل کھل کے
حاصل کیتی تے انج دہ پاس کر لیاں۔

ونڈ ویلے جالندھر ورگے شہر جتھے مسلماناں دی آبادی ودھ ہا ایہہ پاکستان دا حصہ بننا ہا
پر سازشاں پاروں ایہہ پاکستان دا حصہ نہ بنیا تے ایہوں دی لوکائی نوں اپنی تھاہر چھڈ کے
پاکستان اچالا کرنا پیا۔ اک جدی پُستی جاہ نوں چھڈنا تے دو جا ایس سے لٹ مار اجیہی لٹ مار
شروع ہوئی کہ رہے رب داناں۔ محمد آصف خاں ہوراں دے پیو دے مسیراں نوں فوج وچ میجر

ہائے۔ محمد آصف خاں ہوریں ویلے سرہی پاکستان اپڑ گئے سن:

”ابا جی دے مسیر جنرل ارشاد احمد خاں اودوں میجر سن۔ ایہہ کنوائے
لے کے اساڈی بستی آئے۔ اوس کنوائے وچ ہور وی برادری دے
بندے بیٹھے۔ میں اپنے خاندان وچوں اکلا بیٹھا۔ پھیر اوہ جیہڑی میری
دو جی دادی سی نال دی بستی میاں شیخ درویش وچ اوہ وی بیٹھی تے
اسیں ایتھے آ گئے۔“ (7)

محمد آصف خاں ہوراں دی والدہ تے بھرا بعد وچ جیہڑے کنوائے گئے اوہناں وچ
پاکستان آ گئے تے شیخوپورہ رہن لگ پئے۔

محمد آصف خاں ہوراں کننگے پینڈے پیاں رل کھل کے دہ آر ایس چرچ ہائی سکول
جاندھر سٹی توں کیتیاں تے مڑ نوکری کرن لگ پئے تے اپنی تعلیم نوں اگے نہ ودھا سکے۔ پاکستان
آون مگروں معاشی کارناں پاروں اپنی تعلیم نوں کالج پدھر اُتے چالو نہ رکھ سکے پر اوہناں اپنی
تعلیم نوں پرائیویٹ طور تے ایم اے پنجابی کرن تیکر چالو رکھیا۔ راجا رسالو دے آکھن موجب:

”محمد آصف خاں ہوراں نال میری ملاقات 50-1949ء وچ آقا بیدار
بخت مرحوم دے کالج علوم شرقیہ کالج وچ ہوئی۔ ایہہ کالج شاہ محمد غوث
دے مزار دے نال پرائمری سکول وچ چلدا سی۔ خاں صاحب منشی
فاضل دے طالب علم سن اتے میں تے اکمل علی ہوریں ادیب فاضل
وچ پڑھدے ساں۔“ (8)

نوکری دے نال محمد آصف خاں ہوراں پڑھن پڑھاون جاری رکھیا۔ اوہناں منشی فاضل
کیتا۔ ایف۔ اے تے بی۔ اے پرائیویٹ کیتا۔ جدوں ایم۔ اے پنجابی دیاں پنجاب یونیورسٹی
وچ کلاساں شروع ہوئیاں تاں اوہناں وی داخلہ لیا تے چنگے نمبروں نال ایم۔ اے پنجابی پاس کر
لیا۔ ورھے وار ”ساہت“ دے اک مضمون ”ایم۔ اے پنجابی دا ڈھ کیوں بجھا“ وچ محمد آصف
خاں ہوریں ایم۔ اے پنجابی دیاں کلاساں بارے کہندے نیں:

”ایم۔ اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہو گئیاں۔ ایس پہلے سیشن وچ
کوئی پندرہاں ویہہ پڑھیار آئے سن جیہناں وچ شہباز ملک، سرفراز علی
حسین تے زاہدہ سرفراز شامل سن۔ قیوم نظر ہوریں انچارج سن۔ اوہناں
پڑھانا شروع کر دتا۔ اوہناں اک دو واری مینوں وی لیکچر دین لئی سدا
دتا۔ میں واراں اُتے دوترے لیکچر دتے۔ حالاں اودوں میں آپ

پنجابی ایم۔ اے دا پرائیویٹ امتحان دے رہیا ساں۔ میرے نال ہور
پرائیویٹ ایم۔ اے پنجابی کرن والیاں وچ شریف صابر تے اقبال
صلاح الدین شامل سن۔“ (9)

محمد آصف خاں ہوراں دا ویاہ 25 دسمبر 1961ء وچ ہويا۔ اوہناں دی بیوی دا ناں
”افتخار خانم“ ہا۔ محمد آصف خاں ہوراں دی بیوی افتخار خانم بی اے پاس سن۔ اوہناں دے بھائی دا
ناں سیف اللہ خاں ہا جیہڑے عارف والا دے چنگے کھاندے پیندے سن۔ افتخار خانم ہوریں
20 جون 1998ء نوں ایس دنیا توں چلانا کر گئیاں سن۔ افتخار خانم وچوں اوہناں دے چار بچے
پیدا ہوئے۔ جیہناں وچوں تین پتر تے اک دھی ہے۔ محمد آصف خاں تے اوہناں دی بیوی
وچکار انتاں دا پیار ہا۔

محمد آصف خاں ہوراں دے تین پتر تے اک دھی ہے۔ اوہناں دے وڈے پتر دا
ناں ”نجم ثاقب خاں“ ہے۔ ایہناں اپنا پریس لایا ہويا اے۔ ایہناں دے پریس دا ناں برکی
آرٹ پرنٹنگ پریس ہے تے ایہہ ریٹی گن روڈ اُتے ہے۔ دو بے پتر دا ناں سہیل عمران خان
ہے۔ سہیل عمران خاں ہوراں دیاں دو دھیاں نیں۔ ایہہ احد برادرز یونیفارم وچ کم کر دے
نیں۔ تیجے پتر دا ناں امیر عثمان ہے۔ ایہناں دی شادی نہیں ہوئی تے ایہہ واسا وچ کم کر دے
نیں۔ محمد آصف خاں ہوراں دی اک دھی ہے جیہناں دا ناں سسی گل ہے تے ایہہ بی۔ اے
پاس نیں۔ ایہناں دے خاوند دا ناں ”سیف اللہ خاں“ ہے۔

محمد آصف خاں ہوریں میٹرک دا امتحان پاس کرن مگروں برادری دے سوکھے بھرا کلرکی
لے دتی۔ کجھ دینہاں بعد اوہناں دے والد دے مسیر ہوراں اوہناں نوں جالندھر دے محکمہ
خوراک وچ نوکر کر دتا۔ محمد آصف خاں ہوریں ”چیترا“ نوں انٹرویو دیندے دسیا:

”میں 1945ء وچ میٹرک کیتا تاں پھیر ملٹری وچ کلرک ہو گیا۔ جنوری
1947ء تیک میں اوتھے رہیا۔ پھیر ابا جی دے مسیر خاں بشیر احمد خاں
ہوراں مینوں جالندھر دے محکمہ خوراک وچ نوکر کر وا دتا۔ اوہ آپ
ہوشیار پور وچ ڈسٹرکٹ فوڈ کنٹرولر سن۔ اوہناں دے آکھن تے جالندھر
دے فوڈ کنٹرولر مینوں 16 جنوری 1947ء نوں جان کر وا لیا۔“ (10)

پاکستان بنن تائیں محمد آصف خاں ہوریں محکمہ خوراک دے وچ نوکری کر دے رہے
جدوں پاکستان بنیا تاں آپشن آگئی جوں ہندوستان وچ رہنا چاہندے او، یاں پاکستان وچ۔
محمد آصف خاں ہوراں پاکستان دا دسیا تے انج اوہ ونڈ مگروں پاکستان آ گئے۔ اوہناں لاہور وچ

اپنی رہائش رکھی۔ اتھے کجھ عرصہ نوڈ ڈیپارٹمنٹ وچ رہے جدوں چھانٹی ہوئی تاں اوہناں دے چاچے کوپریٹو ڈیپارٹمنٹ وچ نوکر کروا دتا۔

محمد آصف خاں ہوریں کجھ چر شاہ حسین کالج وچ پنجابی پڑھاندے رہے۔ ایس توں اوہ 1974ء توں 1977ء تائیں پنجاب یونیورسٹی لاہور دے شعبہ پنجابی وچ جزوقتی استاد دے طور رہے۔ اوہ پڑھیاراں نوں Ancient Period پڑھاندے سن تے ایہدے نال واراں دا پرچہ وی پڑھاندے ہائے۔

محمد آصف خاں ہوریں ریڈیو تے وی کم کردے رہے سن۔ محمد آصف خاں ہوراں ”ماں بولی“ نوں انٹرویو دیندے ہوئے دسیا:

”میں ہاؤسنگ دے محکمے وچ نوکری کردا ساں۔ دے اوتھے تے پھیر پنجابی رسالے واسطے کم کرنا۔ 1961ء توں بعد ریڈیو نال جڑ گیا۔ دو چار پروگرام مینوں مل جاندے سن۔ پھیر 64ء وچ ٹی وی آ گیا۔ اک ادھا پروگرام اوتھے وی مل جاندا سی۔ ایس طرح کر کے، تنخواہ تے میں ”پنجابی ادب“ تے لا دیندا ساں۔ جیہڑے ایہدھروں پیسے آؤندے سن اوہ میں گھر دے دیندا ساں۔“ (11)

ادبی حیاتی

محمد آصف خاں ہوراں لکھن دا مڈھ اردو توں بدھا ہا۔ اوہ اردو افسانے تے مضمون لکھدے سن۔ عبدالغفور قریشی ہوریں لکھدے نیں:

”1953ء وچ اردو نثر لکھن لگے کہانیاں تے مضمون سوہنے لکھ لیندے سن۔“ (12)

محمد آصف خاں ہوریں مڈھ توں اردو افسانے تے مضمون ”قندیل“ تے ”برق“ رسالیاں لئی لکھدے رہے۔ ایس توں اڈ اوہناں نوں جاپانی زبان پڑھن دا بہوں شوق ہا اوہناں جاپانی بارے لیکھ وی لکھے۔ اوہناں پاکستان آوندیاں ای ادبی پروگراماں وچ آونا جاونا شروع کر دتا ہا۔ اوہ لاہور دے ادبی حلقیاں دے پروگراماں ایچ اپنیاں لکھتاں وی پڑھدے رہے۔

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ

۳۰ مئی ۱۹۷۵ء نوں پاکستان ادبی بورڈ دی عینہہ رکھی گئی ہائی۔ مسعود کھدر پوٹ، ڈاکٹر نذیر احمد، سجاد حیدر تے شفقت تنویر مرزا ہوریں ایہدے صدر رہے نیں۔ بورڈ دے پہلے سیکرٹری سید سبط الحسن ضیغم ہوراں استعفیٰ دتا تاں محمد آصف خاں ہوراں نوں بورڈ دا سیکرٹری چنیا گیا۔

محمد آصف خاں 18 سالوں تائیں بورڈ دے سیکرٹری رہے۔ پنجابی ادبی بورڈ دے وچ بحیثیت نگران پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں 150 کتاباں چھپیاں۔ پاکستان پنجابی ادب دے کئی پروگرام ہاں۔ محمد آصف خاں ہوراں ایہناں پروگراماں نوں ڈاڈھی محنت تے لگن نال توڑ چڑھایا۔ پنجاب دے سارے ضلعیاں دیاں تاریخاں لکھاون وچ کامیاب ہوئے۔ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ دے اغراض و مقاصد وچ شامل ہا، جوں اک علمی، ادبی پرچہ وی کڈھیا جاوے گا۔ ہر باروں ورھیاں تائیں ایس تے عمل نہ ہو سکیا تے اوڑک جنوری 1998ء وچ ”تماہی پنجابی ادب“ دے نال اک پرچہ جاری کیتا گیا ہا۔

محمد آصف خاں دہ سالوں تیکر مہینہ وار پنجابی ادب کڈھیا تے پنجابی صحافت نوں نویاں راہواں دکھائیاں۔ چودھال سالوں تیکر تماہی ”پنجابی ادب“ کڈھیا تے ایج دو نسلاں دی تربیت کیتی۔

محمد آصف خاں ہوریں اکثر بیمار رہنے سن، پر کدی بیماری بارے دسیا نہیں۔ پہلے تاں اوہناں نوں ٹی بی ہو یا ہائی۔ جیہڑا بعد وچ ٹھیک ہو گیا ہائی، پر اوہناں دی صحت اگے نالوں گھنڈی جاندی ہائی۔ اوہناں نوں معدے دا کینسر ہائی۔ محمد آصف خاں ہوراں کدی بیماری دی پرواہ نہیں کیتی۔ اوہ ہر ویلے اپنے کم وچ رچھے رہندے سن۔ بیماری اوہناں دے اُتے غالب ہو گئی ہائی۔ اوہناں نوں میو ہسپتال دے گورا وارڈ وچ داخل کروایا گیا۔ جتھے اوہ پندرھال دینہہ رہے تے انجیر پنجابی زبان دا ایہہ انتھک کاما 17 مارچ 2000ء بروز جمعہ (عمید الاضحیٰ دیہاڑ) شامی 5 بجے میو ہسپتال دے گورا وارڈ کمرہ 21 وچ ایس فانی دنیا توں ہمیش لئی منہ موڑ کے اپنے خالق حقیقی نوں جا ملے۔ 18 مارچ 2000ء بروز ہفتہ قبرستان معصومیہ، بند روڈ وچ عزیز واقارب تے سچاں دیاں سسکیاں تے ہاواں دی گونج وچ مناں موہیں مٹی نوں سوہنپ دتا گیا۔

ادبی چوناں

اجوکی کہانی

محمد آصف خاں، خالد لاہوری، شہباز ملک ہوراں چوی لکھیاراں دی کہانیاں نوں ترتیب دے کے ”اجوکی کہانی“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن دسمبر ۱۹۶۲ء وچ مکتبہ پنجابی ادب لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے ۲۸۸ نیں۔ ”اجوکی کہانی“ دا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔ اجوکی کہانی دے سرناویں پٹھ چوی (24) کہانیاں شکار، بھانا، اک سی تے اک سی بادشاہ، مڑودھوا، لمیاں واٹاں، بھوآ، کیہ جاناں میں کون، پٹھان دی دھی، پھل دا باغ، چاننی رات دا اک دکھانت، تہمت، ملاح دا پھیرا، سرداراں، چھاہ ویلا، راکھی، رن تلوار تے گھوڑا، ٹارچ تے بجلی، ٹہنی

اُملا پھل، ہمس، ہنجواں دے ہار، اوس ساجھی پیڑ، چپ شاہ تے حُسن پواڑے نیں۔
اجوکی کہانی وچ محمد آصف خاں ہوراں دی کہانی ”ساجھی پیڑ“ اجوکی کہانی توں پہلاں
روزنامہ ”امروز“ 26 دسمبر 1959ء نوں چھپی ہا۔ اجیہی اوس سے ضروری وی ہا تاں جوں پنجابی نثر
وال پڑھن ہاراں دا مہاڑ بنے۔

چونویں کوتا

محمد آصف خاں تے نصیر ملکی ہوراں 29 شاعراں دیاں نظماں، 19 شاعراں دیاں
غزلاں تے دو شاعراں دے گیتاں نوں ترتیب دے کے ”چونویں کوتا“ دے سرناویں تھلے
چھپوائی۔ ایہدا پہلا ایڈیشن 1963ء وچ مکتبہ پنج دریا لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 94
نیں۔ چونویں کوتا دا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔

کلاسیکی ادب دی سودھ

جنگ ہند پنجاب

محمد آصف خاں ہوراں شاہ محمد دی وار ”سکھاں دی وار“ نوں سودھ کے ”جنگ ہند
پنجاب“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن دسمبر 1972ء وچ عزیز بکڈپو لاہور نے
چھاپیا تے ایہدے صفحے 168 نیں۔ پہلی واری اک ہزار دی گنتی وچ چھپی۔ ”جنگ ہند پنجاب“ دا
ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔ انگریزاں تے سکھاں دیاں لڑائیاں تے وار بارے اوہناں دا
لکھیا دیاچہ ایہناں موضوعاں دیاں کئی پرتاں پھولدا ہے۔

آکھیا بابا فرید نے

محمد آصف خاں ہوراں بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دے پنجابی شلوکاں نوں ”آکھیا بابا
فرید نے“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن دسمبر 1978ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 328 نیں۔ ایہدے ہن تیکر چھ ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دوجا
ایڈیشن دسمبر 1986ء، تیجا ایڈیشن نومبر 1989ء، چوتھا ایڈیشن مارچ 1997ء، پنجواں ایڈیشن جون
2001ء تے چھیواں ایڈیشن نومبر 2009ء وچ چھاپیا گیا۔ ایہدے سرناویں پٹھ مضمون پوکھو، جمن
تے مرن جمن بھویں تے وڈ کے، شلوکاں دے پڑا تے پنڈھ، گورو گرنٹھ صاحب توں باہر لے
شلوک، شلوک کیہ اے، بولی، شلوک تے کجھ ہور شلوک، ورتیاں کتاباں شامل نیں۔

ہیر دمودر

اوہناں ہیر راجھے دا پہلا پنجابی قصہ ”ہیر دمودر“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا

ایڈیشن جولائی 1986ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے چھاپیا تے ایہدے 288 صفحے نیں۔ ہیر دمور دے ہن تیکر دو ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دوجا ایڈیشن جون 1995ء وچ چھپیا۔ ایہدے سرناویں دے وچ پہلی گل، پوکھو، متن تے حاشیے نیں۔

کافیاں شاہ حسین

شاہ حسین دیاں کافیاں نوں ”کافیاں شاہ حسین“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن مارچ 1987ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 152 نیں۔ کافیاں شاہ حسین دے ہن تیکر چار ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دوجا ایڈیشن اکتوبر 1989ء، تیجا ایڈیشن فروری 1993ء تے چوتھا ایڈیشن مارچ 1998ء وچ چھاپیا گیا۔ ایہدے وچ ایہناں سرناویں پیٹھ مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ پہلی گل (محمد آصف خاں)، شاہ حسین (ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ)، شاہ حسین دی حیاتی (شفقت تنویر مرزا)، کافی کیہ اے (محمد آصف خاں)، 165 کافیاں تے اوکھے لفظاں دے معنی نیں۔

آکھیا بلھے شاہ نے

محمد آصف خاں ہوراں بابا بلھے شاہ دے پنجابی متن نوں ”آکھیا بلھے شاہ نے“ دے سرناویں پیٹھ چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن مئی 1992ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 515 نیں۔ ”آکھیا بلھے شاہ نے“ دے ہن تیکر تن ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دوجا ایڈیشن جون 1999ء تے تیجا ایڈیشن دسمبر 2006ء وچ چھاپیا گیا۔ ”پوکھو“ دے سرناویں تھلے اک علمی دیباچہ وی شامل اے۔

آکھیا خواجہ فرید نے

محمد آصف خاں ہوراں خواجہ غلام فرید دی کافیاں نوں ”آکھیا خواجہ فرید نے“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن فروری 1994ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 558 نیں۔ ایہدے ہن تیکر تن ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ ایہدا دوجا ایڈیشن مارچ 1999ء تے تیجا ایڈیشن نومبر 2008ء وچ چھاپیا گیا۔ ایہدے وچ 272 کافیاں نیں۔

آکھیا میاں جوگی نے

محمد آصف خاں ہوراں نے میاں عاقل محمد جوگی دیاں کافیاں نوں ”آکھیا میاں جوگی نے“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن مارچ 1998ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا۔ ایہدے صفحے 216 نیں۔ ”آکھیا میاں جوگی نے“ دا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن

چھپیا ہے۔ ایہدے سرناویں پٹھ پہلی گل (محمد آصف خاں)، میاں عاقل محمد جوگی (جاوید احسن خاں) تے 97 کافیاں نیں۔

لسانیاں

مڈھلی لفظالی

محمد آصف خاں، شریف صابر تے سبط الحسن ضیغم ہوراں نے حکومت پاکستان دے اک پروگرام ”ان پڑھتا مکاؤ“ دے لئی پنجابی اکھراں دی پٹی نوں ”مڈھلی لفظالی“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن نومبر 1976ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 144 نیں۔ ”مڈھلی لفظالی“ نوں تن جزاں الف، ب تے ج وچ ونڈیا گیا ہے۔ ایس کتاب دا ہن تیکر اکو ایڈیشن چھپیا ہے۔

کن لیکھا

محمد آصف خاں نے تنویر بخاری ہوراں پنجابی دے گھٹ ودھ دو ہزار مصدرراں دے جوڑ نوں ”کن لیکھا“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن جنوری 1984ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 384 نیں۔ پہلی وار اک ہزار دی گنتی وچ چھپی۔ ”کن لیکھا“ دا ہن تیکر اکو ایڈیشن چھپیا ہے۔ ایس لکھت دا دیباچہ محمد آصف خاں ہوراں لکھیا، جیہڑا اوہناں دی علمیت دا ہنگارا بھر دا اے۔

پنجابی بولی دا پچھوکڑ

محمد آصف خاں ہوراں دی ایہہ لکھت لسانیاں دے موضوع بارے اے۔ اوہناں ایس لکھت نوں ”پنجابی بولی دا پچھوکڑ“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن 1996ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا۔ ایہدے صفحے 160 نیں۔ ایہدے ہن تیکر دو ایڈیشن چھپ چکے نیں۔ دوجا ایڈیشن مئی 2003ء وچ چھپیا۔ ایہدے سرناویں پٹھ دتے گئے مضمون بھرے بھنڈار، پنگر یواں، پنجابی بولی دا پچھوکڑ تے پنجابی زبان دے اجزائے ترکیبی نیں۔ لسانیاں دے موضوع بارے پاکستان دے علمی کھیتراں وچ ایہدی حیثیت منی پر منی ہے۔

ترجمے

پیار دا پنڈھ

محمد آصف خاں ہوراں چینی لکھاریاں دے اُردو مضموناں دا پنجابی وچ ترجمہ کیتا ہے

تے ”پیار دا پنڈھ“ دے سرناویں تھلے چھپوایا ہے۔ ایہدا پہلا ایڈیشن 1994ء وچ اکادمی ادبیات اسلام آباد نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 174 نیں۔ ”پیار دا پنڈھ“ دا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔

پھٹکل لکھتاں

احمد خاں کھرل

ایہہ کتاب 1857ء دی جنگ آزادی دے سورما ”احمد خاں کھرل“ بارے ہے۔ ایہدا پہلا ایڈیشن اگست 1980ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا، دوجا ایڈیشن دسمبر 1986ء وچ چھاپیا گیا تے ایہدے ہن تیکر دو ایڈیشن چھپ چکے نیں۔

وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)

محمد آصف خاں، سجاد حیدر، شریف کنجاہی ہوراں وارث شاہ بارے ”وارث شاہ (زندگی اور زمانہ)“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا چھپن ورہا نہیں لکھیا ہويا تے ایہنوں لوک ورثہ اسلام آباد نے چھاپیا۔ ایہدے صفحے 184 نیں۔ پہلی واری اک ہزار دی تعداد وچ چھاپی گئی۔ ایہدا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔ ایہہ کتاب اردو وچ لکھی ہوئی ہے۔ ایہدے وچ ایہناں سرناویں پٹھ مضمون شامل کیے گئے نیں: عرض حال (سجاد حیدر)، ابتدائی (شریف کنجاہی)، وارثی عہد اور پنجاب، وارث کا اتہ پتہ، وارث شاہ وسنیک جنڈیاڑے دا، شاگرد مخدوم قصور دا، کھرل ہانس دے ملک مشہور ملکہ، وارث اپنے آئینہ گفتار میں، بھاگ بھری اور وارث، وارث شاہ اور نقش گوئی، وارث کے معتقدات، وارث شاہ کی دوسری تصانیف، ہیر وارث شاہ میں مذکور بعض مقامات، ضمیمہ، کتابیات تے نقشہ جات نیں۔

سندھی ادب

ایہدا پہلا ایڈیشن 1991ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 128 نیں۔ ”سندھی ادب“ دا ہن تیکر اکو ایڈیشن چھپیا ہے۔ ایہدے وچ سندھ دی سیاسی تاریخ تے ادبی منظر نامے اُتے اک تراویں نظر پائی گئی اے۔

نک سٹک

ایہہ محمد آصف خاں ہوراں دے مضموناں دا مجموعہ ہے۔ ایہدا پہلا ایڈیشن جولائی 1992ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 335 نیں۔ نک سٹک دا ہن تیکر اکو ای ایڈیشن چھپیا ہے۔ ایہدے وچ ایہناں سرناویاں پٹھ مضمون شامل نیں: (1)

تصوف: الف اللہ، زرگن سرگن، اساں مونہوں الایا اوہو، جو کوئی انہد کی سُر پاوے۔ (ب) پنجاب دے پرانے ناں: سپت سندھو، واہیک۔ (ج) شعری ہنراں: شلوک کئی اے، کافی کئی ہے، وار کئی اے، چھندا بندی۔ (د) نیک سک: پنجابی املا، پنجابی راہیں تعلیم، ہیردمودر دیاں گھلاں، تماکو، ساڈی دیس پیا ردی روایت، پنجابی ادب دی لسانی روایت۔ (ر) پڑچول: پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (ڈاکٹر قریشی احمد حسین)، گوئیڈ (ڈاکٹر شہباز ملک)، کلام خواجہ فرید (صدیق طاہر)، تاریخ پنجاب (پروفیسر اکرام علی ملک)، پنج جن، سرانیکسی لسانیات (پروفیسر دلشاد کلانچوی)۔

پنجابی قاعدہ

محمد آصف خاں ہوراں پہلی جماعت لئی تجرباتی ”پنجابی قاعدہ“ دے سرناویں تھلے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن 1995ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا تے ایہدے صفحے 24 نیں۔ ایہدے وچ حروف تہجی، پوری پٹی، گجھ ٹوکویں اکھر، بھتاں، بھتاں دی ورتوں، شد دی ورتوں، ترے اکھرے، چار اکھرے، طوٹے مینا داسکول نیں۔

ہور نیک سک

محمد آصف خاں ہوراں دی ایہہ کتاب ”ہور نیک سک“ مضموناں دا مجموعہ ہے۔ ایہدا پہلا ایڈیشن اگست 2000ء وچ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور نے چھاپیا۔ ایہدے 96 صفحے نیں۔ ایہدے وچ ایہناں سرناویں بارے مضمون شامل نیں: سپت سندھو، واہیک، پنجاب دے کجھ ہورناں، پنجاب ناں کدوں توں، ہیروگلفی لپی، خروشی لپی، چینی لپی، ٹیکسلا یونیورسٹی، نالندا یونیورسٹی، ملیہر، پرائمری پدھر تے ماں بولی، ٹیکسپیڑ تے پنجابی، شاہ حسین بارے کتاباں، کشف الحجاب نیں۔

جٹ دی کرتوت

ایس کتاب دے لکھاری دا ناں میراں بخش منہاس ہے۔ محمد آصف ہوراں آزادی مگروں ایہنوں نویں سروں ترتیب دے کے ایہدا دیباچہ لکھیا۔ ایہدے چھاپن ہار عزیز بک ڈپو نیں تے ایہدے صفحے 96 نیں۔ کتاب اُتے چھپن ورھا درج نہیں اے۔

سانجھی پیڑ

ایہہ محمد آصف خاں ہوراں دیاں 19 کہانیاں دا مجموعہ ہے جیہنوں مرتب کر کے ”سانجھی پیڑ“ دے سرناویں تھلے راقم نے چھپوایا۔ ایہدا پہلا ایڈیشن جون 2009ء وچ سانجھی پہلی کیشنز نے چھاپیا۔ ایہدے صفحے 120 نیں۔ پہلی واری پنج سو دی تعداد وچ چھپی۔ ”سانجھی پیڑ“

دا ہن تیکر اکو ایڈیشن چھپیا ہے۔

محمد آصف خاں پنجابی دے اجیہے انتھک کامے سن جیہڑے ہر ویلے کسے نہ کسے پوٹھی وچ ڈبے ہوندے سن۔ اوہناں دیاں 21 کتاباں چھپ چکیاں نیں تے سوتوں ودھ لیکھ نیں۔ اوہناں دیاں ایہہ لکھتاں پنجابی دا انملا سرمایہ نیں تے اوہناں دے جیون دا ست۔ اوہناں پوری حیاتی لفظ دے تقدس نوں قائم رکھیا تے انج گہری سوچ وچار تے سوجھ مگروں لکھت ساہمنے لیاؤندے۔ سچی گل ایہہ وے کہ اوہناں دیاں ایہہ لکھتاں آون والیاں نسلاں کان پورنیاں دا کم دیندیاں رہن گیاں۔

حوالے

* اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی فیصل آباد

1. Gazetteer of the Jullundur District, (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2000), 99.

2- محمد ایوب خان، تذکرہ افاغنه جالندھر (لاہور: پاکستان پرنٹنگ ورکس، س ن)، 515۔

3- چیترا پینیل، ”ورلیاں ماواں ہمدیاں ہنس جیہناں دے ناں“، چیترا، 1 (1998ء): 50۔

4- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 561۔

5- چیترا پینیل، 50۔

6- فاروق احمد خاں، ”میرا بھائی میرا دوست“، تمہاری پنجابی ادب، 55-56 (2000ء): 62۔

7- چیترا پینیل، 50۔

8- راجہ رسالو، ”میرا یار، میرا ساتھی“، تمہاری پنجابی ادب، 55-56 (2000ء): 10۔

9- محمد آصف خاں، ”ایم اے پنجابی دا مذہ کیوں بچا؟“، ورھے وار ساہت، 4 (1998ء): 24-25۔

10- چیترا پینیل، 50۔

11- ”پاکستان وچ ماں بولی لہر“، مہینہ وار ماں بولی 1: 74۔

12- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، 561۔

پنجابی ادب وچ حمدیہ شعری مجموعیاں دی روایت: اک تعارفی جائزہ

Abstract:

This research article examines the tradition of Hamdia literature and this review is limited to Hamdia collections only. In this regard, the researcher has discussed six books in the background study. In which praise is to Almighty Allah has been given more place instead of the traditional way. Later, he wrote four chapters to tell the praise of Almighty Allah in prose. In the last part of the article, the first three hymns of the booklet "Ninety-nine Names of Allah" "Rabbana" and "Hamdiya Si Harfi" have been discussed and in the next part, the Punjabi hymns are discussed openly. In this section, the lamp of praise, the light of hearts, the exalted caste of perfection, Sain Meriya Teri Jugni, Shaan Zul Jalal, Allah Sohna and finally the words of praise have also been presented.

دنیا وچ پائے جان والے قدیم تے جدید سارے مذہباں دی تاریخ دس دی اے جے ہر مذہب دی بنیاد وچ اک اجیہی مقدس تے معتبر ہستی دا تصور موجود رہیا اے جیہڑا لازوال اے تے ہر شے اُتے قادر اے۔ یہودیت ورگے آسمانی تے ہندومت ورگے بت پرست مذہب وچ وی اک سب توں وڈی تے مقتدر ہستی دا تصور ملدا اے۔ اوس ہستی دی خوشنودی دا حصول ہر منن والے لئی ہر شے توں ودھ ضروری اے۔ ایسے لئی ہر مذہب دیاں مذہبی گیتاں وچ حمدیہ عناصر کسے نا کسے رنگ وچ ملدے نیں۔ پنج دریاواں دی سرزمین پنجاب اُتے وی لکھاں سال توں انسان دے وجود دا کھوج کھرا مل چکیا اے۔ (1) قیاس اے جے ہر دور دے انساناں وچ اوس مقدس ہستی دا تصور کسے نہ کسے شکل وچ ضرور موجود رہیا ہووے گا۔ ایس ستاں دریاواں دی سرزمین اُتے باہروں آن والیاں قوماں لگاتار حملے کر دیاں رہیاں جیہدی وجہ توں مقامی لوک کھلر دے پھلر دے رہے تے دھرتی دے نقشے وی بن دے وگڑ دے رہے۔ بے ویہتے ہڑھ دھرتی دی حالت وگھاڑ دے سوار دے رہے تے بھاجڑ علمی، ادبی تے ثقافتی خزانیاں نوں اُجاڑ دی رہی۔

منڈا تے دراوڑ لوکاں بارے معلوماتاں نہ ہون دے برابر نیں پر 1500 ق م وچ

آن والے آریاواں بارے ”رگ وید“ تے کجھ ہور کتاباں وچ کافی کجھ ملدا اے۔ ہندوواں دیاں مذہبی کتاباں وچ تے بدھ مت والیاں کول وی حمدیہ آثار ملدے نیں۔ اسلام دے اثرات پٹھ بابا فرید الدین گنج شکر ہوراں دے اشلوکاں وچ وی حمدیہ مضموناں دی بھروسے موجودگی دس دی اے۔ ایہناں مضموناں دا تسلسل سکھ گورو صاحبان دیاں کتاباں وچ وی نظر آندا اے۔

پنجابی ادب وچ حمد نگاری نوں اک تسلسل حاصل اے جیہدے وچ ہر آن والے دن نال وادھا دیکھن وچ آرہیا اے۔ مسلماناں دے نال نال سکھاں، عیسائیاں تے کجھ کجھ ہندوواں کول وی حمدیہ مضمون اک تسلسل نال نظر آندے نیں۔ سکھ مت دے بانی بابا گورو نانک دے حوالے نال پروفیسر عبدالغفور قریشی لکھ دے نیں ”آپ دی تعلیم دا ودھیرا حصہ رب دی توحید تے اس دی حمد تے ثناء نال بھر پور اے“۔ (2) مذہبی تے صوفی شاعراں دی اک لمی تندیر اے جیہناں شعوری طور اُتے حمدیہ شعر یا پوریاں پوریاں حمداں لکھیاں جدوں کہ پنجابی وچ وکھ وکھ حمدیہ سی حرفیاں تے کتاباں لکھن دا رواج وی بڑے لمے عرصے توں پرچلت اے۔ برکت واسطے بابا جی فرید الدین گنج شکر دا اک اشلوک پیش اے:

فریدا خالق خلق میں خلق سے رب مانہ

مندا کس نوں آکھیے جاں تس بن کوئی نانہ (3)

ہر شعری مجموعے دا مڈھ حمد باری تعالیٰ توں بنن دا رواج واہوا پرانا اے تے قبولیت دا درجہ پا چکیا اے۔ اکا دُکا مجموعیاں توں وکھ ہر مسلمان شاعر کول تے ایس روایت دی پیروی ملدی اے سگوں بہت سارے غیر مسلم شاعراں کول وی چنگیاں چنگیاں حمداں ملدیاں نیں۔ طاہر سلطانی ہوراں اک تذکرہ ”گلشنِ حمد“ دے نال ترتیب دتا سی جیہدے وچ اوہناں 68 غیر مسلمان شاعراں دا حمدیہ کلام تعارف سمیت پیش کیتا اے۔ (4) اُنج غیر مسلم شاعراں دے کسے وکھ حمدیہ مجموعے دی اے جے تک دس نہیں پئی۔ اردو وچ 2009ء تک گھٹو گھٹ 43 حمدیہ مجموعے شائع ہو چکے سن۔ (5) اک محتاط اندازے دے مطابق کسے ہور زبان وچ اے تک اپنے حمدیہ مجموعے شائع نہیں ہو سکے۔ پاکستانی زبانوں سنڌی، پشتوتے پنجابی وچ وی نزول حمدیہ مجموعے چھپن لگ پئے نیں۔ ”کھوار ادب وچ حمد نگاری دی روایت“ دے حوالے نال میرا مضمون ”اردو نامہ“ اسلام آباد وچ شائع ہو یا اودوں تک کھوار وچ اک وی حمدیہ مجموعہ ساہمنے نہیں سی آیا۔ رحمت عزیز چترالی دے دن موجب 2010ء توں بعد اک حمدیہ انتخاب کھوار ادب وچ وی ساہمنے آ چکیا اے۔ ہر مجموعے وچ اک حمد تے اک نعت دے رواج توں بعد پنجابی ادب وچ اک ایہہ وی رجحان چلیا سی جے اک توں ودھ حمداں تے اک توں ودھ نعتاں شامل کیتیاں جان لگ

پنیاں۔ ایس توں بعد کجھ شاعراں نے کتاب دا اک حصہ حمد لئی، دو جا نعت لئی تے باقی دوجی شاعری لئی متھن دا راہ وی پھڑیا۔ ایس حوالے نال ع س مسلم ورگے اچ پدھر دے شاعر تے نثر نگار داناں لیا جاسکدا اے۔ اوہناں اپنی کتاب ”واگاں میں دل موڑ“ دے تن حصیاں وچوں پہلا حصہ حمد باری تعالیٰ واسطے مخصوص کیتا، دو جے حصے وچ نعتاں تے تیجے حصے وچ رلیاں ملیاں نظماں شامل کیتیاں۔ ایس کتاب وچ پیش کیتے گئے ہر خیال دی تائید وچ شاعر نے قرآن تے حدیث توں اصل متن تے تزجے سمیت حوالے وی پیش کیتے نیں۔ کجھ مصرعیاں وچ تے چار چار حوالے وی نظر آندے نیں۔ ایہدے پہلے حصے وچ شامل اک حمد ”ازل تا ابد“ نوں اپنے موضوع تے پیش کرن دے ڈھنگ دی وجہ توں مشہور نعت خواں تے قلمکار بشیر حسین ناظم ہوراں ”لا جواب“ قرار دتا سی۔ (6) محمد اقبال نجی ہوراں اپنے شعری مجموعے ”پھل سونے جہاں نعتاں دے“ وچ حمداں تے نعتاں ای شامل کیتیاں نیں۔ ایہہ کتاب 2009ء وچ چھپی سی جیہدے وچ شاعر دیاں 162 حمدیہ رباعیاں تے 454 نعتیہ رباعیاں شامل نیں۔ (7) کجھ نعتیہ مجموعیاں وچ درجناں دے حساب نال حمداں شامل کرن دا رجحان وی کتے کتے نظر آندا اے۔

ٹھٹھی ڈھکواں شاہ پور ضلع سرگودھا دے رہن والے ڈاکٹر محمد مشرف انجم ہوراں نے حمدیہ ادب وچ اک نواں تجربہ کیتا۔ اوہناں دیاں اٹھائی کتاباں وچ اک اردو حمدیہ مجموعہ ”تیری شان جل جلالہ“ وی دس کوسال پہلے چھپ چکیا اے جدوں کہ 2018ء وچ اوہناں دی کتاب ”حمدیہ ترویپیاں“ ساہنے آئی۔ ایہدے وچ پنجابی تے اردو حمدیہ کلام نوں اکٹھا کردتا اے۔ ایہدے وچ شاعر دیاں اردو تے پنجابی وچ تخلیق کیتیاں ہوئیاں ترویپیاں چھپیاں نیں۔ ترویپی دے حوالے نال عرض اے جے ایہہ اک اجہی صنف اے جیہدے تناں وچوں پہلے دو مصرعے غزل دے مطلعے وانگ ہندے نیں تے مفہوم مکمل کر دیندے نیں جدوں کہ تيجا مصرعے وکھرے ردیف نال سوچ دی وکھری باری کھولن دی وجہ بن دا اے۔ ایس حمدیہ مجموعے دے پہلے 84 صفحیاں اُتے 234 اردو حمدیہ ترویپیاں تے باقی دیاں 75 صفحیاں اُتے 225 پنجابی حمدیہ ترویپیاں پیش کیتیاں گئیاں نیں۔ ترویپی دی چکھوئی انج اے:

تیری حمد دی سنگت سوہنی

میرے پیار دی رنگت سوہنی

سوہنیاں سوہنیاں تیریاں باتاں

.....

مولا تیرا در سوہنا اے

مولا تیرا گھر سوہنا اے

تیری ذات اکیلی سوہنی (8)

حمد دے حوالے نال ”بہشتی جلتے“ دا ذکر کیتا جاسکدا اے جیہڑا کہ منشی غلام حسین دا مرتب کیتا ہو یا اک انتخاب اے۔ ایہدے وچ اوہناں نے اپنیاں دو جیاں کتاباں وچوں حمداں، نعتاں تے منقبتاں چن کے اک تھان اکٹھیاں کر کے چھاپ دتیاں نیں۔ ایہہ انتخاب 1324ھ وچ شائع ہويا۔ (9) ”حرف نذرانے“ مقصود احمد شرفپوری دا ترتیب دتا ہوا 122 صفحیاں اُتے مشتمل شعری انتخاب اے، جیہدے وچ منتخب پنجابی شاعراں دا حمدیہ، نعتیہ تے عارفانہ کلام شامل اے۔ ایہہ کتاب 2006ء وچ مقصود پبلشرز لاہور نے چھاپے چاڑھی۔ (10) محمد اسماعیل سفری لائلپوری نے اٹھ اٹھ صفحیاں دے واہوا سارے قصہ نما کتابچے لکھے جیہڑے کہ اک جلد وچ ”چالی توحیدی نظماں“ دے ناں نال وی شائع ہوئے۔ ایہناں چالھی قصیاں وچ ساریاں نظماں عقیدہ توحید دے دکھ دکھ پکھاں تے کجھ ہور عقیدیاں دے جزاں بارے نیں۔ ایہناں نوں ’خالص حمد باری تعالیٰ آکھنا مناسب نہیں۔ ایہہ نظماں لوکاں دے عقیدے دی اصلاح لئی لکھیاں گئیاں۔ اوہ اپنے اک قصے ”توحیدی قصہ ناشکرا مسلمان“ وچ لکھدے نیں:

ہندے دو نے جز اسلام اندر پہلا جز خدا نون خدا منناں
 سدا چلدے رہنا توحید اتے نہ کوئی ہور خدا سوا منناں
 منا اک خدا دی ذات تائیں لاشریک وچہ دونویں سرا منناں
 اس نون شرک آکھن ربدے نال جیہڑا ہور شریک بنا منناں
 دوجا جز ہے پاک رسول تائیں اپنا پیر مننا پیشوا منناں
 سدا سنت نبی تے عمل کرنا نبی پاک تائیں رہنما منناں
 ایس گل تائیں بدعت آکھدے نے سنت نال کوئی رسم ملا منناں
 ہندے دو نے جز اسلام اندر رب جدا رسول جدا منناں (11)

وکھرے موضوع یا عنوان دے تحت حمد باری تعالیٰ لکھن دے حوالے نال مولوی عبداللہ لاہوری دی ”بارہ انواع“ توں گل شروع کیتی جاسکدی اے جیہدے وچ اک مکمل نوع ”حمد و ثنا“ دے عنوان نال قائم کیتی گئی اے۔ ”سی حرفی امر“ محمد دین وصف دی لکھی سی حرفی اے۔ ایہدے ہر مصرعے وچ لفظ ”امر“ مختلف معنیاں وچ ورتیا گیا اے۔ کجھ مصرعیاں وچ ایہہ لفظ اک توں ودھ واری وی ورتیا ملدا اے۔ ایہنوں وی خالص حمد یا مناجات آکھنا مشکل اے البتہ عقیدہ توحید تے ذات باری بارے ای گل بات کیتی گئی اے۔ ایہدے پہلے بند وچ شاعر نے ایہ لفظ پنج (12) واری ورتوں وچ لیاندا اے۔ ایس سی حرفی نوں ڈاکٹر احسان اللہ طاہر ہوراں نے

مرتب کیتا تے ”سی حرنی امر“ دے نال 2003ء وچ شائع وی کروایا۔

ڈاکٹر احسان اللہ طاہر دی کتاب ”اول حمد ثنا الہی“ نوں پنجابی حمدیہ ادب وچ تحقیق تے تنقید دے حوالے نال اولیت دا شرف حاصل اے۔ ایہدے وچ حمد نگاری بارے پنجابی نثر وچ لکھے اٹھ مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ لگدا اے ایہناں مضموناں لئی مصنف نے پنجابی ادب دی واہوا پھرولا پھرولی کیتی ہووے گی۔ فروغ ادب اکادمی گوجرانوالہ توں 1999ء وچ چھپن والی ایس کتاب نوں حمدیہ نثری ادب وچ نوکلکتا حاصل اے۔ ایس مجلد کتاب دے 176 صفحے نیں۔ کتاب دے پہلے باب ”حمد کیہ اے“ وچ حمد باری تعالیٰ دے حوالے نال قرآن تے حدیث وچوں مثالیں دے کے گل ٹوری اے تے حمد نعت تے مدح بارے معتبر حوالیاں نال گل کیتی اے۔ ایہدا دوجا باب ”لوک گیتاں وچ حمدیہ عناصر“، تيجا ”کلاسیکی ادب وچ حمدیہ رنگ“ چوتھا ”پنجابی داستاناں وچ حمد نگاری“، پنجواں ”پنجابی غزل وچ حمدیہ عناصر“، چھیواں ”پنجابی نظم وچ حمد نگاری“، ستواں ”بال ادب وچ حمد“ تے اٹھواں باب ”کجھ غیر مسلم شاعراں دیاں حمدیں“ اے۔ (13) ایس توں بعد محمد اقبال نجفی دی ادارت وچ سہ ماہی ”مفیض“ گوجرانوالہ دے 2 حمد نمبر چھاپے گئے جیہناں وچ پنجابی ادب دا حصہ وی شامل سی۔ پنجابی حمد دی بھرویں نمائندگی دے باوجود ایہناں خاص نمبریں نوں خالص پنجابی نمبر یا رسالے قرار دینا مناسب نہیں۔ ایس دوران ڈاکٹر عباس نجفی مرحوم ہوراں دا پی ایچ۔ ڈی دا مقالہ مکمل ہو یا جیہدے وچ پنجابی ادب وچ حمد نگاری دی روایت دا بھرواں جائزہ لیا گیا سی۔ ایہہ اک مان جوگ تحقیقی دستاویز اے۔ ایہہ مقالہ اے وی ان چھپیا اے۔ 2009ء وچ راقم دا ایم فل دا مقالہ ”پاکستانی زبانوں میں حمد نگاری کی روایت“ وی مکمل ہو یا پر ایہہ وی اردو وچ لکھیا گیا اے۔ اُنج ایہدے وچ پنجابی حمد نگاری دی روایت دے تحت ”یاراں“ (14) نوکلکیاں تخلیقاں تے تحقیقاں دی فہرست پیش کیتی گئی اے پر ایہہ ذکر جزوی طور اُتے ای اے۔ ایس توں بعد ”دلچسپ“ گوجرانوالہ دا نویں ادارتی ٹیم نال اک پنجابی حمد نمبر وی شائع ہو چکیا اے جیہنوں پنجابی حمدیہ ادب وچ اک مان جوگ وادھا آکھیا جاسکدا اے۔ ایہدے وچ اُنی تنقیدی تے تخلیقی مضمون تے درجناں شاعراں دیاں حمدیں شامل نیں (15) اردو وچ تے حمد نگاری دے حوالے نال واہوا کم ہو یا اے پر پنجابی وچ اے وی کم کرن دی ڈھیر لوڑ اے۔ پنجابی ادب وچ وکھ وکھ مجموعے تے سی حرفیاں لکھن دا رواج واہوا پرانا اے۔ سب توں پہلاں اوہناں حمدیہ کتابچیاں یا سی حرفیاں دا ذکر کیتا جاندا اے جیہناں نوں کتاب یا مجموعے دے طور اُتے ہتھی تحقیق وچ شامل نہیں کیتا گیا۔ یاد رہوے جے اک سوتوں گھٹ صفحیاں دی تخلیق یا انتخاب نوں کتاباں وچ شامل نہیں کیتا گیا۔

قاضی نذر مولا نے اک لمی نظم ”اللہ تعالیٰ دے نڑنویں ناں“ دے ناں نال لکھی سی جیہڑی ”کلیات نذر مولا“ وچ موجود اے۔ ایہہ نظم ویہہ صفحیاں اُتے کھلری ہوئی اے۔ شاعر نے اللہ تعالیٰ دے نڑنویں ناواں تے ایہناں ناواں نال جڑیاں صفتناں دے حوالے نال اپنی عقیدت تے فن دے جوہر دکھائے نیں تے اللہ سوہنے دیاں تعریفناں کیتیاں نیں۔ (16) قاضی صاحب (1236ھ تا 1309ھ) دے کلیات وچ شامل دو جیاں کتاباں وچ وی حمد باری تعالیٰ دے نمونے ملدے نیں۔ (17) اوہناں دا اک حمدیہ شعر اِنج اے:-

اول آخر ظاہر باطن ہے ہوسی برحق اللہ

لا إله الا اللہ لا إله الا اللہ (18)

تئویر بخاری ہوراں ”ربنا“ دے ناں نال اک کتابچہ لکھیا جیہدے وچ بخاری صاحب دیاں حمدناں تے مناجاتاں شامل نیں۔ 32 صفحیاں دی ایس کتاب دے 21 صفحیاں اُتے شاعر دیاں تخلیقاں شامل نیں۔ ایس کتاب نوں مناجاتی حوالے نال بڑی اہمیت حاصل اے۔ سب ٹائیکل اُتے ایہدے ناں تھلے ”پاکستانی دی دعا“ وی لکھیا ہویا اے۔ کارڈ والی جلد وچ تریہہ صفحیاں دا ایہہ پہلا کتابچہ اے جیہنوں نویکلے ڈھنگ نال چھاپیا گیا اے۔ نمونے دے طور اُتے چند شعر پیش نیں:

مہراں، شرماں، کرماں والیا! سوہنیا سچیا سائیاں!

نیواں ہو ہو کرماں دعائیں، سُن لے اُچیا سائیاں!

فضل کما سائیاں! کہ تُوں ایں فضل کما ونہارا

بخشن والا چین دلاں نوں، روگ مٹا ونہارا

اپنیاں صفتناں چوں گجھ صفتناں، سانوں وی دے ربا!

ڈوپ چا رنگ اپنے وچ، کوئی رہے نہ ڈب کھڑبا! (19)

منیر صابری گنجابہی دی ”حمدیہ سی حرفی“ چھونجا صفحیاں اُتے کھلری ہوئی اے جیہدے صفحہ نمبر تری توں حمد باری دے عنوان نال پہلی حمد شروع ہو جاندی اے۔ ہر صفحے اُتے دو دو بند نیں جیہڑے کہ تبتی نمبر صفحہ تک چلدی اے۔ صفحہ نمبر سینتی توں سی حرفی شروع ہوندی اے۔ ہر صفحہ تے دو بند نیں۔ ایہ کتابچہ 2004ء وچ شائع ہویا۔ (20) اپنے صفحیاں دی گنتی دی وجہ توں ”ربنا“ تے ”حمدیہ سی حرفی“ نوں کتاب دے طور اُتے پیش کرنا مشکل اے۔ منیر صابری گنجابہی ہوراں دا اک بند پیش اے جیہنوں شاعر نے ژ نال شروع کیتا اے جیہڑا کہ نواں کم اے۔ عام طور اُتے خیال کیتا جاندا اے جے ژ نال کوئی لفظ شروع نہیں ہوندا۔ اوہ اک تھان

لکھدے نیں:

ڑ ٹینگ نہ گلا خراب ہوسی تینوں جھلیا اللہ دی سار کوئی نہیں
 پنا اوس دے بندے دا اے مورکھ انہاں دنواں جہاناں چہ یار کوئی نہیں
 رحمت اودھی نہ ہوئی تے یاد رکھیں بیڑا لگنا کسے دا پار کوئی نہیں
 جنہے صابری اوس نوں دلوں منیا دن حشر دے اوس نوں ہار کوئی نہیں (21)
 مولوی نور الحسن دی تخلیق ”مناجات بطریق سی حرفی“ اک قلمی کتاب اے جیہدی نوٹو
 کاپی اُتے نقل کرن دی سال 1912ء لکھیا ہو یا اے۔ ایہدے وچ شاعر دی اک سی حرفی شامل
 اے جیہدے وچ شاعر نے بڑے دردمندانہ انداز وچ اللہ تعالیٰ دیاں تعریفیاں کر کے دعاواں
 منگیاں نیں۔ ستاں صفحیاں اُتے کھلری ہوئی ایسی سی حرفی دا آخری بند پیش اے۔ مولوی نور الحسن
 لکھدے نیں:

ی یاد رہندا ایہنوں قول تیرا اوسے گل دا اک بھروسڑائی
 ہور جاگہ نہ جھلدی مجھ تائیں تیرے فضل دے باجھ نہ پاسڑائی
 میں تاں لک و لک نے جھل کیتا گل گل تے لوکاں دا پاسڑائی
 نور حسن پگچیاں کوجیاں نوں باہجوں خصم نہ ہور دلاسڑائی (22)

پنجابی تے اردو ادب نوں اسی توں ودھ کتاباں دان کرن والے عظیم قلمکار محمد اقبال نجمی
 ہوراں نوں ایہہ اعزاز حاصل اے جے اوہناں دا شعری مجموعہ ”حمد چراغ دلاں دا چانن“ پنجابی دا
 پہلا حمدیہ مجموعہ اے جیہدا کتاب دی تعریف اُتے پورا اُتر دا اے۔ 2001ء وچ چھپن والے ایس
 مجموعے وچ تقریباً ساریاں پنجابی شعری صنفاں ورتیاں گئیاں نیں۔ ایس مجموعے وچ حمدیہ ہائیکو
 دے اعلیٰ نمونے وی ملدے نیں۔ محمد اقبال نجمی دے فن دے حوالے نال حفیظ تائب لکھدے
 نیں جے ”محمد اقبال نجمی نے) حمدیہ شاعری کو ایک اچھوتا، اونچا اور خالص فن بنا دیا ہے“۔ (23)
 اوہناں دی حمدیہ غزل دا اک نمونہ پیش اے:

ہر شے جیہدے کہن تے چلے اوہ ہے اللہ سوہنا
 جہدی مرضی رو کے ٹھلے اوہ ہے اللہ سوہنا
 جیہڑا دل دیاں نیتاں جانے سوچ تے غلبہ جیہدا
 جیہڑا ہر تھاں اوپر تھلے اوہ ہے اللہ سوہنا
 نور دلاں نوں جیہڑا بخشنے، اکھ نوں ٹھنڈک دیوے
 جیہڑا پیار ہواواں گھلے اوہ ہے اللہ سوہنا (24)

محمد اقبال نجی ہوراں دی دوجی نزل پنجابی حماں دی کتاب ”اُچی ذات کملاں والی“ اے جیہدے وچ شاعر دے چودہ حمدیہ قصیدے شامل نیں۔ ایس مجلد کتاب دے 160 صفحے نیں تے ایہہ 2008ء وچ فروغ ادب اکادمی گوجرانولہ توں شائع ہوئی سی۔ ایس کتاب نوں ایک سو چھوون نے ”پنجابی حمدیاں قصیدیاں دا پہلا مجموعہ“ وی قرار دتا اے۔ (25) ایس کتاب دے دو جے قصیدے دے پہلے چار شعر پیش نیں:

توں باقی ایں رہا ایتھے ہور تے ہر شے فانی
توں یکتا ایں ذات اج اپنی کوئی نہیں تیرا ثانی
تیرے جلوے ہر تھاں ڈٹھے تیری رحمت وانگوں
دھرتی اُتے انبراں اُتے تیری ای تابانی
حجراں دے وچ شجراں دے وچ شاماں فجراں دے وچ
جدھر سکلیا اودھر دیکھی تیری ای سلطانی
تیرے حسن دی جھلک چہ دیکھے جد وی مار کے جھاتاں
تھک جاندی اے پرت آندی اے مڑا یہ فکر انسانی (26)

محمد اقبال نجی ہوراں دے شاگرد رشید ڈاکٹر احسان اللہ طاہر نوں ایہہ شرف حاصل اے جے اوہناں دوجا حمدیہ مجموعہ پنجابی ادب نوں دان کیتا جیہدہا ناں اوہناں ”سائیں میریا تیری جگنی“ رکھیا اے۔ ایہدے وچ مثنوی دی صنف نوں ورتیا گیا اے جیہڑی کتے کتے بند دا روپ وی وٹا جاندی اے۔ ایہہ کتاب وی فروغ ادب اکادمی گوجرانولہ توں 2002ء وچ شائع ہويا۔ لوک رنگ وچ لکھی گئی حمد دی ایس نزل کتاب نوں اک رجحان ساز تخلیق قرار دتا جا رہیا اے۔ ایہدے وچ اک تھاں تے اللہ تعالیٰ دے نانواں نوں بڑے من موہ لین والے انداز وچ نظم کیتا گیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

کوئی وی کفروں پاک نہ ہووے پاک رزق نہ کھاوے
جد تیکر اوہ طاہر سوہنا القدوس نہ چاہوے
ویری لکھ واری پیا بھوویں آ قلام مچاوے
اوہنوں کبھڑا مارے جنہوں السلام بچاوے (27)

ملتان لیجے وچ وی اک حمدیہ دیوان ”شان ذوالجلال“ 2007ء وچ ملتان توں شائع ہويا جیہدے وچ اسی حمدیہ غزلاں ردیف وار شامل کیتیاں گئیاں نیں۔ ایس دیوان دے شاعر محمد اسلم مینٹلا ریٹائرڈ سول جج نیں جیہناں ایہنوں سرائیکی ادب وچ نزل حمد دا پہلا مجموعہ قرار دتا اے۔

ایس توں پہلے اوہناں دے دو نعتیہ مجموعے چھپ چکے نیں۔ پنجاں شعراں دی حمد وچوں پہلے دو شعر پیش نیں:

او بالا تر ہے سوچ توں لاچار ہے دماغ
شہ رگ دے نیڑے وسدا ہے پاتا ہے کیس سراغ
چودھار ہے جہان وچ پیچی اوندی ضیا
روشن اوندے حبیب نے کیئے جیڑھا چراغ (28)

محمد اقبال نجی ہوراں دا اک حمدیہ دیوان وی ”اللہ سوہنا“ دے ناں نال 2011ء وچ شائع ہويا۔ ایس کتاب دی اشاعت وی فروغ ادب اکادمی گوجرانوالہ دے حصے وی آئی۔ یاد رہوے فروغ ادب اکادمی سیٹلائیٹ ٹاؤن گوجرانوالہ لمے عرصے توں اردو تے پنجابی ادب دی سیوا وچ رُجھی ہوئی اے۔ حمدیہ ادب دیاں درجن بھر کتاباں وی ایہدے کھاتے وچ جگمگ رہیاں نیں۔ ایس دیوان وچوں تن شعر پیش نیں:

میںوں حق دی راہ دکھاوے اللہ سوہنا
میرے اوگن آپ مٹاوے اللہ سوہنا
نال جہالت لڑنے دی اوہ جاچ وی دے
میںوں پیار چراغ بناوے ، اللہ سوہنا
رنگ وفا دے گوہڑے چاڑھے میرے اُتے
دور جفا توں سدا ہٹاوے ، اللہ سوہنا (29)

ایہہ تے اوہناں دیاں پنجابی حمدیہ کتاباں نیں ایس توں وکھ محمد اقبال نجی ہوراں نے اردو وچ وی حمدیہ مجموعے تخلیق کیئے نیں، جیہناں وچوں ”نغمہ حمد، 2005ء، ریاض حمد 2009ء، حمدیہ ہائیکو 2009ء، لہ الحمد 2014ء، عطائے رب العالمین 2019ء، حمدیہ ساقی نامہ 2019ء تے، حمد رب عظیم 2019ء، وچ چھاپے چڑھ چکيا اے۔

محبوب سرمد دا شعری مجموعہ ”اکھتر اکھتر حمداں“ اپنی نوعیت دے حوالے نال چھپواں مکمل شعری مجموعہ اے جیہدے وچ مصنف دیاں 51 تخلیقاں شامل نیں۔ ایہہ کتاب 10 ستمبر 2019ء دس محرم الحرام 1441ھ نوں فیصل آباد توں شائع ہوئی۔ (30) سرورق چار رنگاں دا اے، اُتے خانہ کعبہ دی فوٹو لگی ہوئی اے جیہدے پچھے مسجد الحرام دے دو بینار وی نظر آ رہے نیں۔ کتاب دے پچھلے سرورق نوں آڈے داء دو حصیاں وچ ونڈ کے پہلے حصے وچے محبوب سرمد دیاں چار چھپیاں تے پنج چھپن والیاں کتاباں دا ناں لکھیا ہویا اے۔ ایہدے دوجے ادھ اُتے ڈاکٹر

ریاض مجید ہوراں دے دیباچے وچوں اک حصہ کٹ کے لایا ہویا اے۔ 144 صفحیاں اُتے کھلری ہوئی ایسں مجلد کتاب دا چڑھاوا نبی کریم حضرت محمد ﷺ دے نال کیتا گیا اے۔ اوہناں دے ایسں مجموعے وچوں اک نمونہ پیش اے:

تیرے اگے میریاں دعاواں مالکا
دے دے میری ماں نوں شفاواں مالکا
چاننی نوں چن دی توں لوء وندناں
چیتراں بچ پھلیں خوشبو وندناں
ٹہن ٹہن اُتے تیرا نور وسیا
تیرے کہے امبیاں تے بُور وسیا
دور کر تتیاں ہواواں مالکا
دے دے میری ماں نوں شفاواں مالکا (31)

ایہناں خاص ناواں توں دکھ جدید پنجابی ادب وچ فن تے فکر دے حوالے نال اُچ پدھر دیاں حمدیں لکھن والیاں دی اک لمی فہرست اے پر اتھے ساریاں سچاں دا ذکر کرن دی گنجائش نہیں۔ حمد باری تعالیٰ دلاں وچوں نکلی اک اجیہی آواز اے جیہدے نال جذبیاں نوں پختگی ملدی اے۔

حوالہ جات

* لیکچرار، گورنمنٹ ڈگری کالج ڈسکہ ضلع سیالکوٹ

- 1- عین الحق فرید کوٹی، ”پنجابی زبان کا پس منظر“، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتبہ۔ انعام الحق جاوید (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1997ء)، 7-8۔
- 2- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: عزیز بکڈپو، 1972ء)، 208۔
- 3- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، مرتب و مترجم، بول فریدی (لاہور: الفیصل ناشران، 1991ء)، 114۔
- 4- طاہر سلطانی، گلشن حمد، حصہ اول (کراچی: جہان حمد پبلی کیشنز پاکستان، 2005ء)، 3۔
- 5- اکبر علی غازی، پاکستانی زبانوں میں حمد نگاری کی روایت: ایک تحقیقی جائزہ (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2009ء)، 109۔
- 6- بشیر حسین ناظم، دیباچہ، مشمولہ، واگیاں میں ول موڑ، مصنف، ابوالاتیاز ع، س مسلم، لاہور، الحمد پبلی کیشنز، 2000ء، ص 28۔
- 7- محمد اقبال نجمی، پھل سونے حمدیں نعتوں دے (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2009ء)، 87-33۔
- 8- محمد مشرف حسین انجم، حمدیہ ترویجیاں (سرگودھا: عبدالحق نعت فاؤنڈیشن پاکستان، 2018ء)، 97۔

- 9۔ غازی، اکبر علی، پاکستانی زبانوں میں حمد نگاری کی روایت: ایک تحقیقی و تنقیدی جائزہ، اسلام آباد، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، مقالہ، ایم فل، 2009ء قلمی، ص 130
- 10۔ مقصود احمد شریقی، مرتبہ۔ حرف نذرانے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2006ء)، پرنٹ لائن
- 11۔ سفری لائلپوری، محمد اسماعیل، توحیدی چالی نظماں، لائلپور، مصنف خود، س ن، ص 2
- 12۔ محمد دین وصف، تیرے وصف نوں وصل دی تہا ہنگھ رہندی، مرتبہ، ڈاکٹر احسان اللہ طاہر، (گوجرانوالہ: وارث پریٹ پروار، 2003ء)، 7-8۔
- 13۔ احسان اللہ طاہر، اول حمد ثنا الہی (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 1999ء)، فہرست۔
- 14۔ اکبر علی غازی، 6-95۔
- 15۔ احسان اللہ طاہر و محمد انور رانا (مدیران)، اکبر علی غازی، دلچسپ پنجابی حمد نمبر 6-2015ء، گوجرانوالہ، فروغ ادب اکادمی، ص فہرست
- 16۔ ڈاکٹر حفیظ احمد، گواچے مہاندھے (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2001ء)، 15۔
- 17۔ ڈاکٹر حفیظ احمد، 11-26۔
- 18۔ ڈاکٹر حفیظ احمد، 15۔
- 19۔ تنویر بخاری، ربنا! (کڑیال کلاں: پنجابی کلچرل سنٹر، 1983ء)، 7۔
- 20۔ منیر صابری کجھانی، حمدیہ سی حرفی (لاہور: تنگ و تاز پبلشرز، 2004ء)، 43۔
- 21۔ منیر صابری کجھانی، 4۔
- 22۔ مولوی نور حسن، مناجات بطریق سی حرفی، ہتھ لکھت، 7۔
- 23۔ محمد اقبال نجمی، حمد چراغ دلاں دا چائن (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2001ء)، 16۔
- 24۔ محمد اقبال نجمی، 16۔
- 25۔ محمد اقبال نجمی، اچھی ذات کمالاں والی (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2008ء)، 9۔
- 26۔ محمد اقبال نجمی، 39۔
- 27۔ احسان اللہ طاہر، سائیں میریا تیری گنجی (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2002ء)، 8۔
- 28۔ محمد اسلم مینلا، شان ذوالجلال (ملتان: جھوک پبلشرز، 2007ء)، 5۔
- 29۔ محمد اقبال نجمی، اللہ سوہنا (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2011ء)، 31۔
- 30۔ محبوب سرمد، اکھر اکھر محمدان (فیصل آباد: احسن پبلی کیشنز، 2019ء)، 94۔
- 31۔ محبوب سرمد، 95۔

انڈیکس

مڈھلے لفظ	خلاصہ	صفحے	سرناواں	کھوجی
روایت، محقق، ماخذ، کتا پیچے، سی حرفی	ایس تحقیقی مضمون وچ پنجابی ادب وچ حمدیہ ادب دی روایت دا جائزہ لیا گیا اے تے ایس جائزے نوں صرف حمدیہ مجموعیاں تک محدود رکھیا گیا اے۔ ایس حوالے نال محقق نے پس منظری مطالعہ وچ چھ کتاباں دی گل کیتی اے جیہناں وچ حمد باری تعالیٰ نوں روایتی طریقے نالوں ذرا ہت کے تھان وئی گئی اے۔ بعد وچ حمد نگاری آتے نثری کم دی دس پان لئی چار ماخذاں دی گل کیتی اے۔ مضمون دے آخری حصے وچ پہلے ترن حمدیہ کتابچیاں ”اللہ تعالیٰ دے زونویں ناں“، ”ریتا“ تے ”حمدیہ سی حرفی“ دی گل کیتی اے۔ ایس حصے وچ حمد چراغ دلاں دا چائن، اُچی ذات کمالاں والی، سائیں میریا تیری جگنی، شان ذوالجلال، اللہ سوہنا تے اکھر اکھر حمدیاں دا ذکر کرن توں دکھ نمونہ کلام وی پیش کیتا گیا اے۔	60-70	پنجابی ادب وچ حمدیہ شعری مجموعیاں دی روایت: اک تعارفی جائزہ	اکبر علی غازی
سواجھوان، ماہر لسانیات، کھوجی، پارکھ،	محمد آصف خاں پنجابی دے مہان سوجھوان، ماہر لسانیات، کہانی کار، پارکھ، کھوجی تے کلاسیکی ادب دے سوڈھی سن۔ اوہناں نے اپنی ساری حیاتی پنجابی لئی وقف کردتی ہوئی سی۔ اوہ فارسی، ہندی، سنسکرت، سندھی، جاپانی، اردو تے پنجابی دے پکھی سوجھوان سن۔ اوہ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ دے	46-59	محمد آصف خاں: جیون تے لکھتاں	فیاض حسین

سنسکرت، جزوقتی، لکھتاں	سیکرٹری وی رہ چکے نہیں۔ حیاتی گزارن لئی اوہناں نے وکھو وکھ محکمیاں وچ نوکری وی کیتی۔ ایس توں اڈ ریڈیو تے ٹی وی نال وی جڑے رہے۔ محمد آصف خاں ہوویریں کجھ چر شاہ حسین کالج وچ پنجابی پڑھاندے رہے۔ ایس توں اڈ اوہناں 1974ء توں 1977ء تاں پنجاب یونیورسٹی شعبہ پنجابی وچ جزوقتی استاد دے طور تے وی پڑھایا۔ لکھاری نے ایس لیکھ وچ اوہناں دی حیاتی تے لکھتاں بارے جا نکاری دتی اے۔			
ذاکر، مجلس، مرثیہ، روایت، نثر، تقریراں، واقعہ کر بلا، اڈواڈ	ایس مضمون وچ پنجابی نثر دی ترقی وچ ذاکرا دے کردار اُتے چائن پایا گیا اے۔ پنجابی نثر وچ ذاکراں دیاں تقریراں وی ملدیاں نیں جیہناں وچ واقعہ کر بلا توں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے۔ پنجاب دے اڈواڈ علاقیاں اندر ہوند وچ آؤن والی ایہہ پنجابی نثر جو مجلساں اندر موجود اے پنجاب دے علاقائی رنگاں دا گلدستہ اے۔	21-45	ذاکراں دیاں مجلساں وچ پنجابی نثر	محمد سلیم
کافی، راگ، ٹھاٹھ، دستاویزی، بیربل، ماہر، سوجھوان، تھوڑ	کافی وادی سندھ دی مشہور صنف اے۔ ایہہ صنف وادی سندھ دی تاریخ تے ثقافت وچ صدیاں تیکر پرچلت رہی اے۔ تاہم راگ کافی دا پہلا دستاویزی ثبوت آئین اکبری وچ ملدا اے۔ ابوالفضل بیربل نوں ایس راگ دا ماہر آکھدے نیں۔ سندھی سوجھوان دعویٰ کردے نیں کہ ایہہ راگ اوہناں دی اپنی ملکیت اے پر ایس دی حمایت وچ اوہناں کول تاریخی حوالیاں دی تھوڑ اے۔	9-20	کافی ٹھاٹھ تے راگ	مرزا معین الدین

Government College University Press, Lahore